

Helsingforsavtalets följder i sovjetisk periferi

En analys av Ukrainas Helsingforsgrupps texter 1976–1980

Viacheslav Myronov, 1901298

Avhandling pro gradu i allmän historia

Handledare: Holger Weiss

Humanistiska fakulteten

Åbo Akademi

ÅBO AKADEMI – FAKULTETEN FÖR HUMANIORA, PSYKOLOGI OCH TEOLOGI

Abstrakt för avhandling pro gradu

Ämne: Allmän historia	
Författare: Viacheslav Myronov	
Arbetets titel: Helsingforsavtalets följder i sovjetisk periferi - En analys av Ukrainas Helsingforsgrupps texter 1976–1980	
Handledare: Holger Weiss	
<p>Den första augusti 1975 undertecknades Helsingforslutakten, en multilateral överenskommelse som stipulerade regler och principer för fredlig samexistens mellan väst och öst. Representanter för 32 europeiska länder samt USA, Sovjetunionen och Kanada förpliktade sig bland annat att respektera mänskliga rättigheter. Efter Helsingforskonferensen bildade tio ukrainska dissidenter Ukrainas Helsingforsgrupp, en människorättsorganisation för att kontrollera hur Sovjetunionen efterlevde avtalets bestämmelser. Under perioden 1976–1980 författade gruppen ett stort antal texter som är avhandlingens studieobjekt.</p> <p>Avhandlingens syfte är att undersöka vilka följder Helsingforsavtalet fick för det sovjetiska Ukraina. I detta sammanhang formulerades tre forskningsfrågor. För det första undersöks på vilket sätt ukrainska dissidenter operationaliserade Helsingforsavtalets bestämmelser om mänskliga rättigheter. För det andra studeras hur UHG använde historia och historiska myter i sina texter. För det tredje analyseras de ordval och metaforer som UHG använde för att beskriva sig själva, sin verksamhet och sina opponenter. En hypotes om att UHG:s texter gav uttryck för en alternativ diskurs prövas i avhandlingen. Den teoretiska utgångspunkten för avhandlingen är begrepp dominerande och alternativ diskurs, Keck och Sikkinks teori om transnationella aktivistnätverk samt Sherlocks teori om politiska myter. Närläsning samt lexikal och metaforanalys används som metod i denna avhandling.</p> <p>Resultaten av undersökningen visar att UHG operationaliserade Helsingforsavtalets humanitära del genom att konsekvent åberopa den som legitimerande källa för Ukrainas självbestämmanderätt. UHG:s författare band samman konceptuellt nationella och mänskliga rättigheter. Historia användes flitigt i UHG:s texter. UHG försökte urholka den sovjetiska ideologin och sovjetmaktens legitimitet genom att utsätta myterna om Stora fosterländska kriget och om rysk-ukrainsk vänskap för kritiken. Utöver detta förvandlade UHG Holodomor som en historisk händelse till en antagonistisk etnisk myt i syfte att konsolidera det ukrainska samhället och underblåsa separatistiska känslor. Ett ytterligare resultat är att UHG använde ett expressivt språk med ett överflöd av värdeladdade ord. Dissidenterna beskrevs som en ny konstruktiv och moraliskt överlägsen kraft. Sovjetmakten framställdes genomgående i negativt ljus med hjälp av pejorativa epitet och liknelser.</p> <p>Avhandlingens övergripande slutsats är att en alternativ diskurs framträdde i UHG:s texter. Denna diskurs tillkom till följd av att en grupp ukrainska dissidenter försökte kontrollera efterlevnad av Helsingforsavtalet. Denna diskurs inbegrep de idéer, myter och narrativ som cirkulerade inom den ocensurerade sovjetiska kulturen under 1960- och 1970-talen.</p>	
Nyckelord: Helsingforsavtalet, Ukrainas Helsingforsgrupp, sovjetiska dissidenter, Sovjetunionen, mänskliga rättigheter	
Datum: 12.05.2021	Sidoantal: 75
Abstraktet godkänt som mognadsprov:	

Innehållsförteckning

1.	Inledning.....	1
1.1.	Syfte och frågeställning.....	2
1.2.	Material och avgränsning.....	3
1.3.	Teoretiska utgångspunkter.....	4
1.3.1.	Hegemonisk diskurs och kontradiskurs.....	4
1.3.2.	Transnationella aktivistnätverk.....	7
1.3.3.	Politiska myter.....	8
1.4.	Metod.....	9
1.5.	Tidigare forskning.....	10
2.	Historisk bakgrund.....	14
2.1.	Ukraina efter andra världskriget.....	14
2.2.	Sextitalisterna.....	15
2.3.	Dissidenternas tillkomst.....	18
3.	Helsingforsavtalet i praktiken.....	23
3.1.	Inför Belgradkonferensen.....	25
3.2.	Jimmy Carters makttillträde.....	33
3.3.	Inför Madridkonferensen.....	43
3.4.	Sammanfattning.....	50
4.	Historiebruk i UHG: s texter.....	51
4.1.	Andra världskriget.....	51
4.2.	Holodomor.....	54
4.3.	Fördraget i Perejaslav.....	57
4.4.	Sammanfattning.....	61
5.	Ordval och metaforer i UHG: s texter.....	62
5.1.	Lexikal analys.....	62
5.2.	Metaforer i UHG: s texter.....	65
5.3.	Sammanfattning.....	70
6.	Sammanfattning och avslutande diskussion.....	72
	Käll- och litteraturförteckning.....	76

Förkortningar

ESK	Europeiska säkerhets- och samarbetskonferensen
KGB	Kommittén för statssäkerhet, den sovjetiska underrättelsetjänsten
MR	Mänskliga rättigheter
UKP	Ukrainas kommunistiska parti
UHG	Ukrainas Helsingforsgrupp
Ukrainska SSR	Ukrainska socialistiska sovjetrepubliken

1. Inledning

Den 9 december 1978 skrev Semen Zissels ett officiellt brev. Det var hans sista hopp att få rättvisa skipad för sin bror Josef som hade häktats kvällen innan i Chernivtsi, en medelstor ukrainsk stad, och nu stod inför en dystert och osäker framtid i sovjetiska fängelser. I brevet framhöll Semen Josefs meriter och menade att hans käre bror var en begåvad fysiker som inte kunde utöva sitt yrke på grund av sin judiska härkomst. Han menade vidare att Josef arresterats eftersom denne helt enkelt ville vara nyttig för sitt land och därför rapporterade om brott mot mänskliga rättigheter (MR). I brevet vädjade Semen om hjälp och förståelse i denna hopplösa situation. Brevets innehåll var dessvärre inte unik eller märkvärdig. Tusentals liknande brev skickades årligen till Leonid Brezjnev och politbyrån i hopp om att beveka generalsekreteraren och andra makthavare att skona deras familjemedlemmar. Semen avslutade sitt brev med ord som lät gripande och egendomliga:

Min bror bestämde sig för att ägna sig åt kampen mot kränkningar av mänskliga rättigheter - det mest smärtsamma problemet i vårt land. Denna smärta är en del av den universella smärtan som idag sliter sönder vår planet, den kan inte längre kallas vårt lands interna affär.¹

Brevet i frågan skulle med största sannolikhet ha försvunnit i sovjetiska arkiv om det inte hade innehållit en väsentlig avvikelse - det adresserades till USA:s trettionionde president Jimmy Carter. Bara femton år tidigare skulle ett dylikt brev ha varit fullständigt meningslöst och rentav farligt, men nu, i slutet av 1970-talet, blåste nya vindar.

Josef Zissels var medlem i Ukrainas Helsingforsgrupp (UHG) som bildades 9 november 1976 i Kiev i kölvattnet av Europeiska säkerhets- och samarbetskonferensen 1973–1975 (ESK). Gruppens medlemmar rapporterade regelbundet om kränkningar av mänskliga rättigheter och ifrågasatte de sovjetiska myndigheternas agerande. Begreppet mänskliga rättigheter var bekant för sovjetiska medborgare före 1975. Sovjetiska tidningar rapporterade regelbundet i fördömande ordalag om avsaknaden av mänskliga rättigheter i USA och europeiska kolonier. Liknande övergrepp och orättvisor på hemmaplan rapporterades det aldrig om i de officiella medierna.

UHG kom att utöva permanenta påtryckningar mot Sovjetunionen både inifrån och utifrån. Den sovjetiska ledningen tyckte inte om att strykas mothårs och repressalier lät inte att vänta på sig. Mot början av 1980-talet hade de flesta medlemmarna fått exceptionellt

---

¹ *The Ukrainian Helsinki Group, 1978–1982: A collection of documents and materials* (Baltimore: Smolokyp publishers, 1983), 162.

hårda domar eller emigrerat. Medan gruppen decimerades av förföljelserna, slog dess idéer rötter och började gro under sent 80-tal.

Mitt intresse för UHG väcktes då jag försökte skaffa mig en djupare kunskap om och förståelse för politiska och samhällsliga transformationer som ägde rum i Sovjetunionen (framförallt i de tre sovjetiska delrepublikerna Vitryssland, Ryssland och Ukraina) under slutet av 1980 - början av 1990-talet. Under *perestrojkan* återuppstod UHG som Ukrainas Helsingforsförbund 1988 och på dess fundament bildades senare Ukrainas första politiska parti, Ukrainiska republikanska partiet. Några av UHG:s medlemmar som Levko Lukjanenko och Vjatjeslav Tjornovil blev betydande politiska profiler och opinionsbildare under denna period. Många av de idéer, metaforer och koncept som de artikulerade i sina tal och texter under perestrojkan var resultat av en längre intern framväxt av ukrainsk dissidenttanke. UHG har en framträdande plats i denna historia eftersom gruppen kunde öppet och på legal basis skriva om sovjetregimens missdåd.

För att bättre förstå den diskurs som aktualiserades i slutet av 1980-talet och som de nya politikerna opererade med vill jag "spola tillbaka" till slutet av 1970-talet och undersöka hur denna diskurs uppstod.

1.1. Syfte och frågeställning

Den första augusti 1975 avslutades Europeiska samarbets- och säkerhetskonferensen med undertecknandet av Helsingforslutakt, en multilateral överenskommelse som stipulerade regler och principer för fredlig samexistens mellan väst och öst. Dokument som signerades av representanter av 33 europeiska länder samt USA och Kanada bestod av tre delar. Dess första och andra delar handlade om säkerhet och ekonomiskt samarbete. Avtalets tredje humanitära del som innehöll bestämmelser om grundläggande fri- och rättigheter, betraktades av Sovjet som en symbolisk gest, enbart avsedd att demonstrera Moskvas vilja till samarbete. Trots detta togs Helsingforslutaktens humanitära del i bruk av sovjetiska dissidenter och förvandlades till ett effektivt vapen.

I min avhandling vill jag undersöka vilka följder Helsingforsavtalet fick för det sovjetiska Ukraina. Den övergripande fråga som jag vill besvara i avhandlingen är på vilket sätt ukrainska dissidenter utnyttjade Helsingforslutaktens bestämmelser för att få till stånd påtryckningar på sovjetiska myndigheter under andra hälften av 1970-talet och tidigt 1980-tal. Utifrån detta har jag formulerat tre forskningsfrågor. För det första vill jag undersöka på vilket sätt UHG operationaliserade Helsingforslutaktens humanitära del. För det andra vill

jag ta reda på hur UHG använde historia och historiska myter i sina texter. För det tredje studerar jag med hjälp av vilka ordval och metaforer UHG gestaltade sig själva och sovjetmakten.

Därtill för jag fram min hypotes om att UHG uttryckte en alternativ diskurs i sina texter. Mitt antagande är att UHG:s texter inte handlade enbart om MR-problem i Ukraina utan uttryckte en rad grundläggande föreställningar om Ukrainas framtid och förflutna.

1.2. Material och avgränsning

De flesta dissidenterna hade humanistisk utbildning och var journalister, historiker och författare. De var skickliga skribenter och producerade en uppsjö av memoarer, tidningsartiklar, pamfletter, historiska essäer och annat. Källmaterialet som utnyttjas i detta arbete kommer att avgränsas till de texter som producerades av UHG:s medlemmar. Två publicerade dokumentsamlingar kommer att användas som primära källor:

1) *Український правозахисний рух. Ukrainian movement for human rights and justice, A collection of documents (in Ukrainian)*, dokumentsamling från 1978;²

2) *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали. The Ukrainian Helsinki Group, 1978 - 1982, A collection of documents and materials (in Ukrainian)*, en dokumentsamling som publicerades i Baltimore 1983.³

Båda två samlingarna publicerades av det amerikanska förlaget Smoloskyp Publishers som grundades av ukrainska dissidenter 1967 i syfte att publicera den i Sovjetunionen förbjudna ukrainskspråkiga litteraturen. Dokumentsamlingarna är strukturerade enligt uppdelning i programdokument (som t.ex. stadgan och gruppens memorandum) och MR-aktivisternas dossier. Vidare kan texterna indelas i två kategorier: 1) dokument som författades av själva aktivisterna. Hit hör memorandum, pamfletter, deklARATIONER, öppna och personliga brev, bulletiner, försvarstal och tidningsartiklar; 2) dokument som utgivarna ansåg vara väsentliga för förståelse av aktivisternas situation men som inte författades av aktivister själva. I denna kategori hamnar rättegångsprotokoll, förhörsprotokoll, tidningsartiklar rörande gruppens verksamhet.

---

² *Український правозахисний рух, Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Упорядкував Осип Зінкевич* (Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1978).

³ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали* (Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983).

I denna studie kommer jag huvudsakligen att koncentrera mig på den första kategorin, det vill säga gruppens officiella dokument som författades under perioden 1976–1980 såsom memorandum och öppna brev. För att få en klarare blick för dissidenternas åsikter vänder jag mig även till andra dokument som försvarstal eller fängelsebrev där aktivisterna tydliggjorde och/ eller kompletterade vissa moment. Särskilt viktiga dokument är försvarstal som enligt den ryske historikern Alexander Sjubin var sanningens ögonblick för dissidenterna. Dissidenterna förberedde noga sina försvarstal på förhand och såg dem som agitationsmedel då dessa senare skulle publiceras i sovjetiska censurerade tidskrifter och i västerländska medier.⁴

Till följd av sällningen hamnar en rad intressanta men för denna undersökning sekundära dokument utanför, som brev och petitioner från internationella människorättsorganisationer (Amnesty International och PEN International) och systerorganisationer från de andra sovjetiska delrepublikerna (främst Moskvas Helsingforsgrupp) samt otaliga rättegångsprotokoll.

Med undantag för några få dokument på ryska är samtliga texter författade på ukrainska. En del texter finns i engelsk översättning men jag kunde inte få tag på dem därför kommer min egen översättning att användas om inte annat anges.

1.3. Teoretiska utgångspunkter

Min studie tar avstamp i tidigare forskning om mänskliga rättigheter, sovjetiska dissidenter och historiebruk i Sovjetunionen. För att kunna besvara de formulerade forskningsfrågorna, strukturera min undersökning och pröva min hypotes tillämpar jag följande teoretiska verktyg: begrepp hegemonisk diskurs och kontradiskurs, Keck och Sikkinks teori om transnationella aktivistnätverk samt Sherlocks teori om politiska myter. Nedan redogör jag för de begrepp och verk som tillsammans utgör min egen analytiska “verktygslåda”.

1.3.1. Hegemonisk diskurs och kontradiskurs

Hegemonisk diskurs och kontradiskurs (som är synonymt med alternativ diskurs) är centrala begrepp i mitt arbete. I min studie utgår jag från Michel Foucault definition av diskurs som är “ett regelsystem som legitimerar vissa kunskaper men inte andra och som pekar ut vilka som har rätt att uttala sig med auktoritet”.⁵

---

⁴ Александр Шубин, *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР* (Moskva: Вече, 2008), 384.

⁵ Göran Bergström, Kristina Boréus, *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund: Studentlitteratur AB, 2012), 358.

Inom foucauldianska traditionen talar man om det arkeologiska angreppssättet som går ut på att man inom en viss historisk kontext undersöker diskursens inre struktur och dess kapacitet att möjliggöra vissa praktiker och utsagor. Foucault själv ägnade sin forskning åt att undersöka diskursers nära koppling till makt, maktutövande och respektive utestängningsmekanismer. Enligt Foucault, inbegriper diskurser alltid ett maktperspektiv, eftersom "makt är inget som utövas av ett subjekt eller mot ett visst subjekt, utan utvecklas i relation mellan människor och innebär begränsningar för vissa, möjligheter för andra".⁶

I Foucaults teori, är kunskap nära bunden till makt eftersom den etablerar spelregler som i sin tur sanktionerar vad som får sägas eller inte. Foucault framhåller att viljan till sanning ligger till grund för all diskursskapande.⁷ Men diskurser är inte "stillastående" utan de befinner sig i en dynamisk position i och med att de transformeras inifrån och utmanas av yttre motstånd:

Att där makt finns, finns motstånd och att likväl, eller kanske just därför, motståndet aldrig står i förhållande till makten. [...]. De [maktförhållanden] kan bara existera som funktion av en mångfald motståndspunkter: dessa spelar i maktrelationerna rollen av motpart, måltavla, stöd, utsprång att få ta tag om. Dessa motståndspunkter finns överallt i maktnätet.⁸

I sina analyser konstaterade Foucault närvaro och dominans av enbart en kunskapsregim i en given historisk period. Senare forskare började tala om diskurspolyfoni och utvecklade tanken om alternativa diskurser.⁹ Framför allt inom den postkoloniala teorin och litteraturhistoria fick idén om alternativ diskurs (även kontradiskurs) fotfäste. Kontradiskurser är alltid många och deras syfte är att utmana den hegemoniska diskursens dominerande ställning. Varje samhälle präglas således av dikotomi hegemonisk diskurs - alternativ diskurs. Denna distinktion blir särskilt tydlig i koloniala förhållanden men är inte begränsad till dem. Den hegemoniska diskursen kännetecknas av sin strävan till entydighet genom att fullständigt tillintetgöra alternativa diskurser, genom att upplösa all konflikt.

Mikhail Bakhtin använde begreppet auktoritär diskurs som, enligt honom, var en extern idé eller dogm som överordnade och organiserade alla andra diskurser. Den auktoritära diskursen är oskiljaktig från den härskande politiska makten – dessa två uppstår och kollapsar

---

⁶ Bergström & Boréus, *Textens mening och makt*, 361.

⁷ Michel Foucault, *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion, 1993), 11.

⁸ Michel Foucault, *Sexualitetens historia: 1. Viljan att veta* (Södertälje: Gidlunds bokförlag, 1980), 121.

⁹ Marianne Winther Jørgensen, Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod* (Lund: Studentlitteratur AB, 2000), 20.

tillsammans.¹¹ Enligt Terdiman, finns det alltid i samhället en grupp medborgare som han kallar "narrataires" vars tolkningar av och reaktioner på sociala praktiker är stabila, förutsägbara och konsekventa. "Narrataire" är bärare och försvarare av den hegemoniska diskursen. Det är de som internaliserar det konventionella och alltid är redo att göra motstånd till alla former av avvikelser från normen. Som ordet "narrataire" anger förmedlades och tolkades hegemoniska diskurser huvudsakligen genom narrativ.

Hegemoniska diskurser konstruerar och senare utövar kontroll över ett eget språk för att artikulera narrativ samt konstruera åsikter och beteende. För att utmana den dominerande diskursen måste den alternativa diskursen tillämpa samma språk och regler för att överhuvudtaget få rum och bli förstådd hos diskursens mottagare. Det finns olika namn för detta "språk" – "establishment language" (Bourdieu); a "langue obligatoire" (Michel de Certeau); "langage normalise" (Kristeva).¹²

Som Foucault påpejade, lyckas diskurser aldrig fylla upp hela rummet och eliminera samtliga antagonismer. Samhällen präglas istället av den ständiga kampen om meningsbildning. Inom diskursteori används antagonismbegreppet för att beskriva denna konflikt. Antagonistiskt förhållande uppstår först när två identiteter kolliderar och löses genom hegemonisk intervention då diskurs återvinner sin dominerande ställning.¹³ Identiteten av en arbetare i Kiev kolliderade inte med den dominerande diskursen så länge hen identifierade sig som sovjetisk arbetare. Det var först när hen framhöll sin ukrainska identitet som motsättningar kunde uppstå. Hegemoniska interventioner (försök att vidmakthålla den hegemoniska diskursen), särskilt i ett sådant samhälle som sovjetiskt, krävde dock kolossala mänskliga och ekonomiska resurser. Terdiman anser därför att inom den temporära aspekten har alternativa diskurser vissa fördelar.

By virtue of its status as dominant, it (hegemonisk diskurs – min anm.) becomes the target for "vampirization," for colonization, for subversion by its rivals. It begins to be the inevitable referent of their counter-assertions. And, as in the parable about the jailer and the jailed, those seeking to undo it necessarily spend more time and energy toward this end than the dominant can spend countering such efforts.¹⁴

Kontradiskurser söker till att presentera världen annorlunda, inte enbart motsäga den dominerande diskursen eller omkullkasta dess påståenden. Kontradiskurser försöker vända

---

¹¹ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005), 28–29.

¹² Terdiman, *Discourse/Counter-Discourse*, 63.

¹³ Jørgensen & Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, 55.

¹⁴ Terdiman, *Discourse/Counter-Discourse*, 66.

ljuset mot att kartlägga de inneboende koder som den dominerande diskursen tillämpar för att reglera individens åsikter och beteende. Alternativa diskurser befinner sig alltid i ofördelaktigt informationsläge. Dess utövare har inte samma tillgång till media, samhällsinstitutioner samt är berövade en egen ekonomisk bas därför måste de konkurrera med hjälp av andra strategier.¹⁵ Diskurser och kontradiskurser är således abstrakta regelsystem som möjliggöra vissa utsagor och praktiker och utestänger andra.

1.3.2. Transnationella aktivistnätverk

För att kunna besvara frågan om hur UHG operationaliserade Helsingforsavtalets humanitära del är det nödvändigt att förstå det system inom vilket UHG fungerade. I *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics* sätter Margaret E. Keck och Kathryn Sikkink forskarljuset på transnationella aktivistnätverk (*transnational advocacy networks*) som en betydande inflytandefaktor i internationell och inrikespolitik. Enligt författarna, uppstod det under 1970-talet så kallade *transnational advocacy networks* (som jag översätter som transnationella aktivistnätverk) som var grupper av icke-statliga aktörer (t.ex. kyrkor, aktivistgrupper, fackföreningar osv.) med gemensamma värderingar och diskurs som lobbade allehanda frågor genom regelbundet utbyte av information och tjänster. Dessa sofistikerade aktiviststrukturer syftade till att få till stånd förändringar inom en rad grundläggande frågor som miljöpolitiken, mänskliga och kvinnorättigheter.¹⁶

Till skillnad från sina föregångare i abolutionist- och suffragettrörelserna kännetecknas transnationella aktivistnätverk av hög professionalism, omfattning, högt antal medlemmar och strukturell komplexitet. Det innovativa med transnationella aktivistnätverk är deras förmåga att samla in och perspektivera strategiskt viktig information på ett sådant sätt att de för grupperna relevanta problem och frågor hamnar på internationell agenda. I samband med detta kan avsevärda påtryckningar utövas på betydligt kraftfullare aktörer som till exempel regeringar och organisationer.¹⁷

Keck och Sikkink presenterar en förklaringsmodell till hur transnationella aktivistnätverk fungerar. Denna modell kommer delvis att tillämpas i min undersökning då den skänker goda insikter om hur UHG fungerade. Enligt Keck och Sikkink tenderar transnationella aktivistnätverk att uppstå under specifika förhållanden, nämligen 1) i de stater

---

¹⁵ Terdiman, *Discourse/Counter-Discourse*, 149.

¹⁶ Margaret E. Keck & Kathryn Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1998).

¹⁷ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 17.

där kommunikationskanaler mellan regeringen och aktivistgrupperna är illa fungerande eller helt blockerade, 2) om aktivisterna anser att deras kampanj har större chanser att lyckas om de når ut till omvärlden, och 3) ifall konferenser och andra rum för samarbete bidrar till etablering av nätverk. Författarna poängterar att internationella kampanjer är i huvudsak den enda återstående möjligheten för aktivisterna i stater med dysfunktionella kommunikationskanaler.¹⁸

Den verksamhet som internationella aktivistnätverk bedriver förklarar författarna med “bumerangmodellen” som går ut på att inhemska aktivistgrupper kringgår de av sin stat uppsatta begränsningarna och når ut direkt till internationella partners med relevant information. Därefter offentliggörs den mottagna informationen av partnerorganisationer vilket leder till att de skyldiga staterna eller organisationerna bojkottas, kritiseras eller beläggs med sanktioner.¹⁹ Keck och Sikkink poängterar att inhemska aktivistgrupper uppfyller en viktig funktion som samlar, bearbetar och ramar in information för att i första hand få till stånd diskursiva förändringar på internationell arena.

1.3.3. Politiska myter

Avslutningsvis, för att besvara min fråga om hur och varför UHG brukade historia använder jag mig av de teoretiska ansatser som formulerats i Tomas Sherlocks *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*. I boken framhåller Tomas Sherlock att samhällets identitet och självförståelse påverkas av hur man representerar det förflutna. Författaren menar att samhällets sociopolitiska och mellanstatliga val influeras av offentliga och privata narrativ. I det sammanhang är politiska myter som en form av offentlig narrativ av central betydelse. Politiska myter är berättelser om tidigare händelser som förser dem med signifikans och mening för nutid och framtid.²⁰

Politiska myter uppfyller således flera viktiga funktioner, eftersom de: 1) skapar och förstärker politiska identiteter, 2) hjälper till att forma koherent kollektivt minne, 3) rättfärdigar och legitimerar regerande regimer, och 4) förenklar och “paketerar” komplexa historiska skeenden på det sättet att de skänker syfte och ordning åt nutid. Alla ovannämnda punkterna var särskilt aktuella i Sovjetunion vars samhällsliv genomsyrades av en rad politiska och historiska myter. Sovjetunionen var i högre grad än liberala demokratier beroende av politiska och historiska myter som integrerande styrka därför att den sovjetiska

---

¹⁸ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, 12.

¹⁹ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, 13.

²⁰ Tomas Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia, Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future* (New York: Palgrave Macmillan US, 2007), 3.

officiella diskursen saknade mekanismer att interagera med eller absorbera alternativa diskurser. Därför förknippar författaren Sovjetunionens sammanbrott med oförmågan att vidmakthålla de centrala politiska och historiska myterna. I det sammanhanget hade de etniska grupperna i sovjetisk periferin framträdande roll. Det var de etniska gruppernas *insurgent discourse* som utmanade och delegitimerade de centrala myterna vilket ledde till att systemet destabiliserades.²¹

Sherlock undersökte de baltiska dissidenterna och deras kritik av den officiella myten om baltstaternas integration i Sovjetunionen. Samma perspektiv kan dock anläggas även på ukrainska dissidenter som idogt utmanade den officiella sovjetiska historiografin.

1.4. Metod

Metod som jag använder i min avhandling består av tre komponenter: närläsning samt lexikal och metaforanalys. Närläsning handlar om tolkning av texter med fokus på innebörd och struktur. Med hjälp av denna metod dekonstruerar man texten och kartlägger dess olika nivåer (retoriska, lingvistiska m.m.) för att eventuellt blotta dolda teman.²² Jag kommer att analysera olika texter som författades av en och samma grupp under en relativt lång period. Närläsning passar väl då denna metod tillåter en att undersöka på vilket sätt textens struktur och inre dynamik förändras. Man vill också undersöka förhållanden inom texten och påpeka var spänningar ligger.

I min undersökning kommer jag att läsa igenom texterna flera gånger i syfte att upptäcka de element som intresserar mig och som jag nämner i forskningsfrågorna. Till metodens fördelar hör viss forskarfrihet eftersom man använder sig av egna kunskaper och erfarenheter i tolkning av texter. Metoden är dock tidskrävande och ibland kan leda till subjektiva icke-verifierbara slutsatser. I syfte att undvika de nämnda fallgroparna ämnar jag att vara så transparent som möjlig i tolkningsprocessen.

I kapitel 5 tillämpar jag lexikal och metaforanalys för att studera de ordval och metaforer som UHG använde i sina texter. Enligt Ventsel är det genom språket som man skapar ens kognitiv världsbild, det vill säga en viss mental bild av hur verkligheten ser ut. Det finns ett samband mellan hur vi ser på världen och hur vi talar om det. Därför kan man

---

²¹ Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*, 2.

²² Mike Allen, *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods* (Thousand Oaks: SAGE Publications, 2017), 137.

påverka ens åsikter och agerande genom att påverka en persons språkliga värld.²³ Enligt Boréus och Bergström, kan man med hjälp av lexikal och metaforanalys ”uppdaga ideologiska budskap som inte utsägs lika tydligt som de som uttrycks med bokstavligt formulerade argument eller uttalade idéer”.²⁴ I första skedet undersöker jag vilka substantiv, pronomina, verb och adjektiv UHG använde för att beskriva sig själva och sina motståndare. I andra skedet försöker jag upptäcka och analysera de metaforer som UHG:s författare medvetet eller omedvetet använde i sina texter.

1.5. Tidigare forskning

Dissident- och MR-rörelsen i Sovjetunionen är ett välstuderat ämne. Antal litteratur som tangerar denna problematik ur historisk, filosofisk och folkrättslig synvinkel är kolossal, därför har jag valt att avgränsa mig till de studier som endast behandlar dissidentrörelse i Ukraina och UHG i synnerhet.

Kenneth Farmers *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era* som utkom 1980 var ett av de första försöken att undersöka ukrainsk nationalism och dess roll i den sovjetiska politiken. Trots att författaren hade tillgång till en tämligen begränsad källbas i form av *samvydav*-litteraturen och den officiella statistiken lyckades han sammanställa en övergripande rapport av ukrainsk dissidentrörelse.²⁵ År 1983 publicerades en fundamental artikelsamling av kanadensiska statsvetare och historiker *Ukraine after Shelest* under redaktion av Bohdan Krawchenko. Boken tar avstamp i avsättning av Ukrainas kommunistiska partis förste sekreterare Petro Sjelest 1972 och är en allsidig presentation av de politiska och sociala transformationer som ägt rum i Ukraina under 1960- och 70-talet.²⁶ I artikeln *Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest* undersöker Bohdan Nahaylo oppositionen i Ukraina under perioden från Sjelests förtidspensionering till arrestering av UHG:s ledare Mykola Rudenko 1977. Artikeln är högst informativ i och med att den sammanfattar de skeenden som föregick UHG:s bildande 1976 och framhåller kontinuiteten i ukrainsk oppositionsrörelse.

Från mitten av 1980-talet börjar sovjetiska MR-aktivister skriva artiklar och böcker av memoarkaraktär som snarare kan betraktas som källmaterial än historiografiskt stoff.

---

²³ Andreas Ventsel, “The Role of Political Rhetoric in the Development of Soviet Totalitarian Language,” *Russian Journal of Communication* 2 (2009:1-2), 1.

²⁴ Bergström & Boréus, *Textens mening och makt*, 263.

²⁵ Kenneth C. Farmer, *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era* (Dordrecht: Springer, 1980).

²⁶ Bohdan Krawchenko (ed.), *Ukraine after Shelest* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983).

Ett framträdande undantag i det sammanhanget är den ryska MR-aktivisten och historikern Ljudmila Aleksejevas *Soviet dissent: contemporary movements for national, religious, and human rights* om utkom i USA 1987 (Aleksejeva tvingades ut ur landet 1977). Detta verk publicerades 1992 i rysk översättning under titeln *История инакомыслия в СССР: новейший период (Oliktänkandets historia. Den nyaste perioden)*²⁷ och kompletterades med nya uppgifter. I boken gav författaren en strukturerad och systematisk överblick av MR-rörelse i Sovjetunionen. I ett av de största kapitlen redogjorde författaren för situationen i Ukraina.²⁸

Aleksejevas arbete är av särskilt vikt då hon personligen kände många ukrainska aktivister och kunde därför erbjuda två olika perspektiv på det behandlade ämnet, nämligen som MR-aktivist och som historiker. Författaren gjorde en gedigen analytisk insats genom att skisserade alla de centrala temana i samband med dissidentrörelsens historia, såsom *tövädret* och uppkomst av dissidentrörelsen, sextalisterna i Sovjetunion, vikten av *samizdat*, olika riktningar inom dissidentrörelsen, dissidentrörelsens transnationella historia, samt nationalism och mänskliga rättigheter.

Efter Sovjetunionens sammanbrott och påföljande öppnandet av KGB- och domstolsarkiv kunde inhemska historiker få tillgång till tidigare sekretessbelagda arkivmaterial. På basis av detta källmaterial publicerades flera framstående historiska verk. Heorhij Kasianov har i sitt djuplodande verk *Oense: den ukrainska intelligentian i motståndsrörelsen under 1960–1980* från 1995 givit en helhetsbild av den ukrainska motståndsrörelsen ledd av landets intelligentsia. Boken bygger på ett stort antal tidigare opublicerade arkivmaterial och ger många nya detaljer och preciseringar. I ett kapitel behandlar författaren ingående UHG:s historia som han betraktar som en etapp i en större befrielseörelse. Särskilt uppmärksamhet fästs vid konfrontationen mellan människorättsförsvare och myndigheter samt några av UHG:s medlemmars tragiska öde. UHG:s programdokument och internationella kontakter behandlas dock kortfattat. Författaren drar slutsatsen om att gruppen lyckades väl med att konsolidera representanter av olika ideologiska riktningar och att väva ukrainska problem in i den globala kontexten av mänskliga rättigheter.²⁹

---

²⁷ Людмила Алексеева, *История инакомыслия в СССР: новейший период* (Вильнюс–Москва: Весть. 1992).

²⁸ Ludmilla Alexeyeva, *Soviet dissent: contemporary movements for national, religious, and human rights* (Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1987).

²⁹ Георгій Касьянов, *Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років* (Київ: Либідь, 1995)

MR-kamp i den ukrainska sovjetrepubliken och dess idévärld betraktas dock som ett tämligen isolerat fenomen. Zakharov och Bazjan undersöker de olika typerna av motstånd mot sovjetiska myndigheter som ägde rum i Ukraina efter andra världskriget.³⁰³¹ Till skillnad mot Kasianovs bok utvidgar författarna forskningsområdet avsevärt och inkluderar tidigare utforskade motståndshandlingar och aktörer. UHG får ett separat kapitel i båda böckerna men behandlas i kondenserad form.

Sarah Snyders i sin banbrytande bok *Human rights activism and the end of the Cold War: a transnational history of the Helsinki network* undersöker tillkomsten av ett transnationellt MR-aktivistnätverk till följd av Helsingforskonferensen.³² Boken som utkom 2011 är resultat av ett mångårigt skrupulöst pusselarbete. Volymen tar avstamp i Helsingforsavtalet och demonstrerar hur denna överenskommelse direkt och indirekt påverkade Östeuropas fundamentala transformation vilket ledde till kalla krigets slut. Författaren ägnar särskilt mycket uppmärksamhet vid det internationella samarbetet på MR-området och horisontella samband Helsingforsgrupperna emellan. Bokens huvudtanke är att Helsingforsprocessen var en av de viktigaste faktorerna som format Gorbatsjovs tänkande om MR, icke-våld och självbestämmanderätt vilket i slutändan ledde nedmontering av kommunismen i Östeuropa och Sovjetunionens sammanbrott. I Snyders bok får UHG lite utrymme – författaren inskränker sig till att nämna UHG:s bildande samt citera gruppens texter vid några tillfällen. Eftersom författaren inte hade för avsikt att studera de olika Helsingforsgrupperna i Sovjet behandlas sovjetiska MR-aktivister som ett enda fenomen. Michael Cotey Morgan skriver i *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War* om vilka skeenden som föregick Helsingforskonferensen, varför konferensen överhuvudtaget arrangerades och om dess långvariga följder i Östeuropa. Författaren behandlar inte separat UHG eller dissidentrörelsen i Östeuropa. Detta till trots är det ett fundamentalt referensverk för att kunna förstå den internationella kontexten inom vilken Helsingforskonferensen blev möjlig.³³

En annan tungviktare som bör nämnas här är den brittiske professorn Richard Sakwa som i *Soviet Politics in Perspective* behandlar uttömmande de sovjetiska dissidenternas plats,

---

³⁰ Борис Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)* (Харків: Фоліо, 2003).

³¹ Олег Бажан, Данилюк, *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)* (Київ: Рідний край, 2000).

³² Sarah B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War, A Transnational History of the Helsinki Network* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

³³ Michael Cotey Morgan, *The final act: the Helsinki Accords and the transformation of the Cold War* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2018).

betydelse och vikt i den sovjetiska politiken.³⁴ Den amerikanske statsvetaren Yaroslav Bilinsky skrev flera artiklar om dissidentrörelsen i Ukraina där han gav goda insikter om hur UHG fungerade. Utifrån intervjuer med UHG:s medlemmar, presenterade Bilinsky en detaljerad information om hur och varför gruppen bildades, vad dess strategi var och vilka kanaler gruppen använde för att smugla sina texter till väst. Författaren ger också en kort analys av gruppens texter och lyfter fram huvudteman och problem. Ett av de centrala problemen som författaren ägnar särskild uppmärksamhet åt är förhållandet mellan ukrainsk nationalism och mänskliga rättigheter.³⁵ Den ryske historikern Alexander Sjubin baserade sin insiktsfulla monografi Диссиденты, неформалы и свобода в СССР (Dissidenter, neformaly och frihet i Sovjetunionen) på en imponerande bas av memoarer och intervjuer. Boken är ett intressant försök att skriva en historia av dissidenter utan ideologiskt laddade termer och myter. Vem kunde kallas dissident, hur många de var och hur dissidenterna uppfattades inifrån Sovjetunionen är några av de frågor som besvaras i boken.³⁶

I *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union: Deprivation and the Rise of Ethnic Nationalism* analyserade Dina Zisserman-Brodsky etniska dissidentrörelser i Sovjetunionen utifrån teori av relativ deprivation. Zisserman-Brodsky menade att de etniska dissidenternas texter gav uttryck för politisk, kulturell, religiös, ekonomisk och statusdeprivation.³⁸

---

³⁴ Richard Sakwa, *Soviet Politics in Perspective* (London: Routledge, 1998).

³⁵ Yaroslav Bilinsky, Tõnu Parmin, *The Helsinki Watch Committees in the Soviet republics: implications for Soviet nationality policy: final report to National Council for Soviet and East European Research* (Cambridge: National Council for Soviet and East European Research, 1980).

³⁶ Александр Шубин, *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР* (Москва: Вече, 2008).

³⁸ Dina Zisserman-Brodsky, *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union: Deprivation and the Rise of Ethnic Nationalism*, (New York: Palgrave Macmillan, 2003).

2. Historisk bakgrund

I detta kapitel ger jag en kort historisk exposé av de händelser som blev förutsättningarna för skapandet av UHG. Nedan beskriver jag de processer som präglade Sovjetunionens interna politiska och kulturella utveckling efter andra världskriget. Jag gör inte anspråk på att erbjuda en uttömmande beskrivning av alla de ytterst komplexa processer som kännetecknade denna period, utan försöker bara skissera i breda penseldrag den kontext inom vilken UHG tillkom. Huvudfrågan som jag vill svara på i detta kapitel är således inte varför opposition fanns i Sovjetunionen, utan varför den överhuvudtaget blev möjlig.

2.1. Ukraina efter andra världskriget

Andra världskriget svepte genom den västra delen av Sovjetunionen i en förödande våg och lämnade efter sig förstörelse och otroligt mänskligt lidande. Konsekvenserna av kriget var särskilt påtagliga i Ukraina; det var här de hårdaste striderna ägde rum och som ett resultat föll de största ekonomiska förlusterna på republikens axlar. För Ukrainas del betydde dock kriget inte bara negativa händelser utan också territoriell konsolidering. I enlighet med Molotov-Ribbentrop-pakten annekterades västra Ukraina och för första gången sedan medeltiden uppstod Ukraina i form av en politisk enhet. Cirka 8 miljoner etniska ukrainare som bodde i västra Ukraina blev sovjetiska medborgare. Enligt Rudnitsky har denna återförening av etniska ukrainare på en politisk enhets territorium haft en betydande kvalitativ inverkan på det ukrainska folket som helhet.³⁹ Detta beror på det faktum att större delar av västra Ukraina, som Galicien och Volynien, aldrig tillhörde Tsarryssland och därför åtnjöt betydande politisk och religiös autonomi i enlighet med den liberala habsburgska konstitutionen. I slutet av 1800-talet blomstrade den ukrainska nationalismen i Österrike-Ungern, och Galicien förvandlades till den ukrainska självständighetsrörelsens högborg. Dessa nya landsmän, som inte erkände den sovjetiska civilisationens överlägsenhet, blåste nytt liv i idén om Ukrainas självständighet.⁴⁰ Dessutom hade många av dem professionella och familjekontakter i grannländerna Tjeckoslovakien, Ungern och Rumänien. Några år senare, tack vare bland annat dessa kontakter kommer ukrainska dissidenter att kunna upprätthålla kontakten med omvärlden. De flesta invånarna i det inkorporerade västra

---

³⁹ Ivan Rudnitsky "The Soviet Ukraine in Historical Perspective," *Canadian Slavonic Papers* 14 (1972:2), 235–250, 244.

⁴⁰ Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford: Hoover Institution Press, 2000), 25.

Ukraina välkomnade den sovjetiska regimen då många kände sig entusiastiska och stolta över sitt nya hemland. Denna smekmånad varade dock inte länge och snart uppstod det en konflikt mellan den politiska kulturen i västra Ukraina, som inte hade upplevt russifiering och andra varianter av kulturell diffusion och den sovjetiska verkligheten.

Det var först i västra Ukraina under 1940-talet som Moskvas försök att assimilera Sovjetunionens samtliga folkgrupper till en ny överstatlig enhet det så kallade sovjetiska folket blottades. Samma problem uppstod senare inför varje ukrainare i slutet av 50-talet - början av 60-talet. Inte minst av denna anledning stod västra ukrainare senare bakom antisovjetiska aktiviteter och var aktiva deltagare i självständighetsrörelsen.

Stalins död 1953 och Nikita Chrusjtjovs makttillträde markerade en ny period i Sovjethistoria. Chrusjtjovs rapport om Stalins maktövertagande och massterror blev startskott för avstaliniseringspolitiken. Avstaliniseringen påverkade alla aspekter av det offentliga livet, men en verklig grundläggande omvandling ägde rum inom kultur som tillfälligt befriades från censur och hård reglering.

Enligt T. Rigby var uppkomsten av så kallad *shadow culture* en av de viktigaste följderna av avstaliniseringen. Skuggkulturen eller censurfri kultur uppstod som ett resultat av KGB:s bristande kapacitet att upprätthålla ett maktmonopol över produktion och distribution av information. Således var skuggkulturen en omfattande del av det sovjetiska samhällslivet där idéer, information, attityder och praktiker kunde flöda obehindrat (från Solzjenitsyns böcker till Pink Floyd och yoga). *Samizdat* (eller *samvydav* på ukrainska) blev den viktigaste kommunikationskanalen i denna kultur. *Samizdat* innebär att man skapar och distribuerar kopior av texter utan myndigheternas tillstånd, vanligtvis med hjälp av skrivmaskin.

2.2. Sextitalisterna

Perioden från mitten av 50-talet till början av 60-talet blev avgörande för en ny generation av sovjetiska medborgare vars världsbild formades i ett nytt samhällsklimat och som fick benämning sextitalister.⁴¹

---

⁴¹ Tomas H. Rigby, "Reconceptualising the Soviet System," i *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics*, eds. S. White, A. Pravda, Z. Gitelman (London: Palgrave, 1992), 302.

Enligt Kasyanov var denna generation ”den minst förgiftade av sovjetisk monoteism och genetisk rädsla”.⁴³ Valentin Moroz, en erfaren dissident och en av de hårdaste kritikerna av den sovjetiska regimen, beskrev denna nya generation på följande vis:

This generation – these were people who no longer had to think about bread, about salvation from hunger, as was the case in the 1933. This was a young generation that went into the universities, that could already think about something other than the elementary bases of existence... But these were the best people in the moral sense, in the sense of moral qualities. They understood that to advocate that which one does not believe in, to simply advance one’s career, to look on while one’s nation is being russified—that this is squalor. That is, there emerged within these people the natural desire to free themselves of this squalor.⁴⁴

Den nya generationen sovjetiska invånare var urbaniserad och högtbildad.⁴⁵ Också nya konsumtionsmönster var ett särdrag av den tiden.⁴⁶ Det handlade främst om konsumtionsvaror, men tillsammans med finsk korv och tyska jeans gick ett flöde av västerländska kulturprodukter in i landet, vilket hade en betydande inverkan på sovjetiska medborgare. Naturligtvis hade rockmusik och litteratur en alldeles speciell plats i det sammanhanget.⁴⁷ Tillsammans med västerländsk litteratur trängde nya politiska och filosofiska idéer in - till exempel var Albert Camus existentiella humanism varmt ihågkommen av många dissidenter. Huvudpersonen i Camus *Pesten* läkaren Bernard Rieuxs osjälviska kamp mot pesten och ovilja att lämna staden inspirerade dissidenter.⁴⁸ Det bör således noteras att sextitalister formades bland annat under påverkan av västeuropeiska idéer. Trots det bör västvärldens inflytande inte överskattas. Enligt MR-aktivisten Igrunovs utsago var det säregna med sextitalister att denna nya generation organiskt uppfattade sig själv som sovjetiska medborgare. För dem var Sovjetunionen inte längre en ny erövringsmakt, ett främmande element. De föddes, utbildades och byggde karriärer i detta land. Därför var det logiskt att de ville ändra (och absolut inte omkullkasta) Sovjetunionens regim så att livet i landet skulle bli bekvämare.⁴⁹

---

⁴³ Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*, 14.

⁴⁴ Krawchenko, *Ukraine after Shelest*, 4.

⁴⁵ Paul Bushkovitch, *A Concise History of Russia* (New York: Cambridge University Press, 2011), Chapter 21 Growth, Consolidation, and Stagnation, e-bok.

⁴⁶ Natalya Chernyshova, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era* (Abingdon: Routledge, 2013), 17–18.

⁴⁷ Sergei Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 2010).

⁴⁸ Emily Tall, “Camus in the Soviet Union: Some Recent Emigrés Speak,” *Comparative Literature Studies* 16 (1979: 3), 237–249.

⁴⁹ В. Игрунов, *Речь В.В. Игрунова на Международной научной конференции "Диссидентское Движение в СССР. 1950-е – 1980-е.*, http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-dissid/smysl/articl_diss/vchk-vin-dissid-dem_mov-speech_92.html

Sextitalisterna var ett pansovjetiskt fenomen och har studerats i detalj av historiker. De ukrainska sextitalisterna visade stort intresse för ukrainsk kultur och historia vilket avspeglade sig i öppnande av flera ukrainskspråkiga teatrar och kulturklubbar. Perioden från slutet av 50-talet till mitten av 60-talet beskrivs i ukrainsk historiografi som ukrainska kulturens andra renässans (medan 1930-talets *arkeuserade renässans* står för den första) och kännetecknades av en oöverträffad våg av intellektuell och kulturell aktivitet. De ukrainska sextitalisternas inofficiella centrum blev *Klubben för kreativ ungdom* (*Клуб творчої молоді*) som invigdes 1960 i Kiev. Klubben blev ett viktigt offentligt rum där möten, diskussioner och kulturevenemang arrangerades. I början var diskussionerna rätt apolitiska och kretsade kring ukrainsk kultur och historia. Det dröjde dock inte länge innan ungdomars konversationer övergick från en rent kulturell sfär till en socio-politisk.⁵⁰

År 1962 tillsattes till exempel en kommission av klubben för att undersöka rykten om massavrättningar av ukrainsktalande intellektuella under stora terrorn 1936–1937 i byn Bykivna utanför Kiev. För sextitalisterna kom temat historiskt minne att förbli centralt. Ett av de viktigaste evenemangen för ukrainska sextitalister blev den 22 maj - dagen då askan av Ukrainas största poet Taras Shevchenko (1814–1861) överfördes från Ryssland till den lilla ukrainska staden Kanev. Denna händelse firades i Ukraina före oktoberrevolutionen men ignorerades av sovjetiska myndigheterna. Från och med 1960-talet brukade denna dag urarta i spontana demonstrationer vid Shevchenkomonumenten, åtföljda av recitation av hans dikter (några av dem var flagrant anti-ryska). För myndigheterna omvandlades 22 maj till ett stort problem då monument till Shevchenko var uppförda i ett stort antal ukrainska städer, eftersom denne upphöjdes till ikonstatus av den sovjetiska regimen (poeten föddes som livegen och därför ansågs vara ideologiskt korrekt).⁵¹

I Moskva betraktades sådana manifestationer av nationella känslor med illa dold förtret och oro. Från 1962 började liberaliseringen av det offentliga livet gradvis nedmonteras i och med allt fler aktiva ungdomar föll i onåd och stötte på svårigheter i arbetslivet och vid läroanstalten. Kremls tålmod tog äntligen slut 1964 i samband med Brezhnevs maktillträde. Brezhnevs befordran till kommunistiska partiets generalsekreterare präglades av förändringar i personal- och ideologisk politik, vilket ledde till att kommunistpartiets konservativa flygel stärktes. För partiideologer, Komsomolledare och KGB:s generaler var Chrusjtjov en kättare

---

⁵⁰ Бажан, *Нарис історії дисидентського руху*, 98.

⁵¹ Алексеева, *История инакомыслия в СССР: новейший период*, 21.

vems politik (d.v.s. avspänning i landets kulturliv) direkt hotade regimens stabilitet.⁵² Hösten 1965 påbörjades massarresteringar av den ukrainska intelligentsian. Tack vare UKP: s förste sekreterare Petro Sjelests inblandning (han ansågs vara beskyddare av ukrainsk kultur) fick de flesta ungdomarna relativt milda straff. Under rättegångarna vägrade många av de dömda erkänna sig skyldiga och ifrågasatte domstolens och den sovjetiska regimens legitimitet. Dessa repressioner sågs som ett sätt att motverka nationalism i Ukraina. Rättegångarna hade emellertid den motsatta effekten - det var just dem som blev katalysatorn för ökat intresse för Ukrainas problem i själva republiken och utomlands.⁵³ Alla rättegångar åtföljdes av solidaritetsdemonstrationer utanför domstolar. Det visade sig att Moskva släckte branden med bensin och bara påskyndade många processer. *Eran av den stora rädslan var över,* erinrade sig den ukrainske dissidenten Moroz.⁵⁴

Fängelsestraffen för ukrainsk intelligentsia hade en oväntad positiv effekt. I fängelser mötte ukrainska dissidenter likasinnade ungdomar från de andra sovjetiska delrepublikerna. Enligt Levko Lukyanenkos memoarer hade man särskilt varma relationer med sina baltiska kollegor, i synnerhet med litauerne. Det pågick ett aktivt utbyte av erfarenheter, idéer och motståndsmetoder.⁵⁵

2.3. Dissidenternas tillkomst

Rättegångarna i Ukraina uppmärksammades inte aktivt av västerländska medier. Det var först i samband med Sinjavskij-Daniel-rättegången i Moskva under hösten 1965 som omvärlden såg en vändning i landets inrikespolitik. Rättegångarna mot två samhällskritiska tolkades som tecken på en ny repressionsperiod i Sovjet. Det var i samband med rapporter om Sinyavsky-Daniel-rättegången i den engelskspråkiga pressen som benämningen dissident (som betyder ej överens med myndigheternas politik) började användas. Det finns många olika definitioner av ordet dissident, och detta ämne förtjänar en separat studie. Jag kommer här att begränsa mig till den definitionen av ordet dissident som Jevhen Sverstiuk gav på frågan om vad det innebär att vara dissident:

---

⁵² Bohdan B. Bociurkiw, "Political Dissent in the Soviet Union," *Studies in Comparative Communism* 3 (1970: 2), 74–105, 76.

⁵³ Касьянов, *Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*, 47–63.

⁵⁴ Захаров Б. *Нарис історії дисидентського руху в Україні*. 88.

⁵⁵ Левко Лук'яненко, *Життєпис*, hämtat 07-05.2021, <http://exlibris.org.ua/lukjanenko/r01.html>

Det handlar om en tydlig och bestämd ståndpunkt, som inte bara fångar konversationen utan också är vad som kallas diskurs. Det är inte bara prat, utan undertext, och filosofi och fast tro på vad man säger, konsekvent genomförande av tanken.⁵⁶

Mot bakgrund av arresteringar av ukrainska ungdomar skrevs pamfletten *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (*Internationalism eller russifiering?*) av litteraturkritikern Ivan Dziuba 1965. Skrivet ur marxistisk-leninistiska ansatser var detta ett gediget arbete som skarpt kritiserade Sovjetunionens nationalitetspolitik och framförallt Ukrainas russifiering. Författaren var den förste att konsekvent och med en enorm evidensbas påpeka den svaga korrelationen mellan Lenins teser och kommunistpartiets dåvarande politik, vilket utan tvekan var en otroligt modig handling. Verket var inte ämnat för allmän läsare och därför skickades några kopior till Ukrainas ledare Petro Sjelest samt till partiets ledning i Moskva i rysk översättning. Senare spreds dock arbetet genom samizdat och Dziuba fick otrolig popularitet i dissidentkretsar. Pamfletten började betraktas som ett kollektivt manifest av den ukrainska intelligentsian.⁵⁷

Enligt Rudnitsky bör Dziubas verk ses som en fortsättning av den nationalkommunistiska traditionen inom den ukrainska politiska tanken. Dziuba, precis som miljontals andra unga ukrainare, var en hängiven kommunist och trodde helhjärtat på att systemet kunde reformeras inifrån med hjälp av de befintliga reglerna och verktygen.⁵⁸ En annan ideologisk riktning som var populär bland vissa ukrainska dissidenter var integralnationalism som exemplifierades av den ukrainske historikern och dissident Valentin Moroz. Integralnationalismen hade sina rötter i den turbulenta mellankrigstiden och stod nära fascism enligt Rudnitsky. Båda två riktningarna nationalkommunismen och integralnationalismen visade sig vara återvändsgränder och fann därför aldrig större popularitet hos de intellektuella, för att inte tala om breda folklagren. Rudnitsky menade att de två strömmarna hade synnerligen mycket gemensamma drag: revolutionärt våld och partiets diktatur uppmuntrades och välkomnades, båda två var illiberala och förkastade rättsstatsprincipen.⁵⁹

Att nationalkommunismen var en utsiktslös väg blev alldeles uppenbart när sovjetiska stridsvagnar rullade in på Prags gator i augusti 1968, och därmed krossades hoppet på ”kommunism med ett mänskligt ansikte”. Händelserna i Tjeckoslovakien 1968 var

---

⁵⁶ Evhen Sverstiuk's offentliga föreläsning 27 mars 2010. <https://polit.ru/article/2010/05/11/dissident/>

⁵⁷ Касьянов, *Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*, 96–99.

⁵⁸ Ivan L. Rudnitsky, *The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents, Essays in Modern Ukrainian History* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1987).

⁵⁹ Rudnitsky, *The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents, Essays in Modern Ukrainian History*.

sanningens ögonblick för många dissidenter. Myndigheternas oförsvarliga våld stötte bort även den mest sovjetlojala flygeln av dissidenter. I essän *The Death of Gods* skriver den polske filosofen Leszek Kolakowski:

We believed that socialist rule would naturally lead to the swift and total disappearance of national hostility, nationalist prejudice and tribal conflict. Instead, we found that political activity which goes by the name of socialist can encourage and exploit the most absurd forms of chauvinism and blind nationalist megalomania.⁶⁰

Totalt fiasko av 60-tals ekonomiska reformer samt Pragvåren tvingade myndigheterna att överge Chrusjtjovs voluntaristiska politik och ta en kurs mot folkets uppslutning bakom kommunistpartiet och dess ledare. Den nya stabilitetspolitiken innebar tajtare samhällskontroll med hjälp av KGB och censur. Traditionellt ägnades särskild uppmärksamhet åt Ukraina som ”den borgerliga nationalismens härd”.

Början av 70-talet präglades av en radikal vändningen av nationalitetspolitik. Brezjnev ersatte den något balanserad nationalitetspolitik med en mera repressiv sådan. Under denna period började en ny syn på nationalitetspolitiken allt oftare artikuleras i den officiella pressen. Kremles ideologer menade nämligen att nationalitetsfrågan faktiskt var uttömd och alla som dristade påstå det motsatta kunde betraktas som kriminella. I det sammanhanget fördes fram tesen om ”en ny historisk entitet - det sovjetiska folket” som var ett nytt kvalitativt stadium i utvecklingen av Sovjetunionens folkgrupper.⁶¹ Själva idén om det sovjetiska folket presenterades av Chrusjtjov under partiets XXII:de kongress 1961 men fick då ingen vidare spridning. Den återupptogs däremot av Leonid Brezjnev under XXIV:de partikongressen då han uttryckte i sitt tal önskan om att nivellera nationella skiljaktigheter och konstruera en ny pansovjetisk identitet. Idén om det nya sovjetiska folket blev central i den officiella doktrinen och brukade förklaras med två termer *sblizhenie* and *sliyanie*. *Sblizhenie* som kan översättas som ”närmandet” innebar att kulturella och språkliga skillnader successivt skulle utslätas så att olika folkgrupper ”kom närmare” varandra och till slut assimilerades i varandra, sammanfogades i *sliyanie*. Det nya sovjetiska folket konstruerades dock med varierande intensitetsgrad i olika republiker, synnerligen aktivt pågick denna process i de slaviska delrepublikerna Ukraina och Vitryssland. I teori var doktrinen rätt lösligt formulerad och exakt hur folkgrupperna skulle komma närmare specificerades inte.

---

⁶⁰ Leszek Kolakowski, *Is God Happy? Selected Essays* (New York: Basic Books, 2013), 16–17.

⁶¹ Zvi Gitelman, “Nations, Republics and Commonwealth,” i *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics*, eds. Stephen White, Alex Pravda, Zvi Gitelman (London: Palgrave, 1992), 135.

Redan i början av 1970-talet blev det tydligt att *sblizhenie* (närmandet) i praktiken var synonymt med russifiering och assimilering i det ryska folket.⁶² Detta berodde på att det så kallade närmandet åtföljdes i Ukraina av följande processer:

- 1) arbetsmigration av ukrainare till de östra regionerna i Sovjetunionen (till exempel Kazakstan) och av ryssar till Ukraina understöddes ekonomiskt. Till följd av denna politik har den demografiska bilden i Ukraina förändrats avsevärt. Från 1959 till 1970 ökade antalet ukrainare med endast 3,1 miljoner människor, dvs. med 9,7 procent och antal ryssar steg med 2 miljoner människor, eller 28 procent.⁶³ 1970 bodde 9,1 miljoner ryssar och 35,2 miljoner ukrainare i Ukraina. Den ekonomiska aspekten var central då nyanlända ryska invandrare tilldelades de välbetalda och eftertraktade arbetsplatserna vilket onekligen ledde till ytterligare spänning;
- 2) nästan alla förskolor och skolor övergick gradvis till ryska som utbildningsspråk 1970. Detsamma gällde för universitet där undervisning i ukrainska blev frivillig;
- 3) Publiceringen av böcker och tidningar på ukrainska språket nådde ett historiskt minimum i början av 70-talet.⁶⁵

Roman Solchanyk förklarar den hårdnade nationalitetspolitiken just i den slaviska delen av Sovjetunionen med de demografiska problemen som blev tydliga i slutet av 1960-talet - början av 1970-talet. Födelsefallen i Ryssland föll katastrofalt, medan i de centralasiatiska och kaukasiska republikerna växte antal invånare explosionsartat under denna period. Sovjetiska demografer förutspådde en grundläggande förändring av samhällets demografiska komposition och talade om "asiatisering" av landet på lång sikt. Sovjetunionens ledning påstods vara allvarligt bekymrad över det kommande demografiska skiftet och av denna anledning stärkte sin assimileringspolitik främst i de slaviska republikerna. De slaviska republikerna (Vitryssland och Ukraina) ansågs vara de mest lämpliga givarna på grund av att deras kultur och språk närmast stod det ryska folket.⁶⁶

I det nya samhällsklimatet transformerades också den sovjetiska dissidentrörelsen och kom att använda nya former och taktiker. En kvalitativt ny våg av dissidenter dykte upp som bekände sig till principen om lagens företräde. Dissidenterna började allt oftare referera till de mänskliga rättigheter som garanterades av den sovjetiska grundlagen. Den 20 maj 1969 grundade 15 sovjetiska intellektuella *Initiativgruppen för försvar av de mänskliga*

---

⁶² Віталій Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби* (Острого: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009), 366.

⁶³ Алексеева. *История инакомыслия в СССР*, 9.

⁶⁵ Алексеева. *История инакомыслия в СССР*, 11.

⁶⁶ Roman Solchanyk, "Russian Language and Soviet Politics," *Soviet Studies* 34 (1982: 1), 23–42.

rättigheterna i Sovjetunionen. Gruppens medlemmar sände en framställning till FN och krävde en utredning av ett stort antal kränkningar av de mänskliga rättigheterna i Sovjetunionen. Gruppen sände sedermera flera sådana brev, men alla de förblev obesvarade.⁶⁷

Denna nya våg av oliktankande eller som de senare började kalla sig - mänskliga rättighetsförsvarare lyckades förena i sig olika protestgrupper (ukrainska och baltiska nationalister, Krim-tatarrörelsen, judiska aktivister, religiösa ledare) under den gemensamma fanan av mänskliga rättigheter. Därtill gick dissidenterna under jorden och började aktivt sprida sina texter genom samizdat. Under perioden 1970–1972 spreds *Ukrainas bulletin* i samizdat, där analytiska artiklar om mänskliga rättigheter i Ukraina publicerades.⁶⁸ 1972 avlägsnades Ukrainas långvarige ledare Petro Sjelest från sin tjänst och landet omfattades av en ny våg av rättegångar mot dissidenterna. Till skillnad från rättegångarna 1965–1966 agerade myndigheterna mycket hårdare och utdömde fängelsestraff nära de maximala, sällan mindre än 6 år.⁶⁹ Nästan alla de mer eller mindre aktiva dissidenterna hamnade bakom galler eller i psykiatriska sjukhus. 1973–1974 publicerades ännu några nummer av *Ukrainas bulletin* men artiklarnas innehåll var betydligt radikalare. Där skrev författarna bland annat om *etnocid* på ukrainare i Sovjetunionen, Ukraina kallades för Rysslands koloni och Sovjetunionen påstods vara arvtagaren till det ryska imperiet.⁷⁰

Alltså strax före undertecknandet av Helsingforsavtalet fanns det redan en grupp människor i Ukraina och andra delar av Sovjet med erfarenhet av motstånd mot myndigheternas politik. Fenomenets uppkomst kan förklaras å ena sidan med det gynnsamma politiska klimatet som uppstod i slutet av 50-talet, å andra sidan av de olösta motsättningarna mellan de postulerade sanningarna och praktiken.

---

⁶⁷ Bilinsky & Parming *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 5–9.

⁶⁸ Алексеева. *История инакомыслия в СССР*, 34.

⁶⁹ Алексеева. *История инакомыслия в СССР*, 36.

⁷⁰ Касьянов, *Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років*, 88–95.

3. Helsingforsavtalet i praktiken

I detta kapitel analyserar jag hur UHG operationaliserade Helsingforslutaktens humanitära del för att uttrycka sitt missnöje med myndigheternas politik. Min analys är uppdelad kronologiskt i två delar: 1) från gruppens bildande i november 1976 till ESK: s uppföljningskonferens i Belgrad (den ägde rum från 4 oktober 1977 till 8 mars 1978); 2) från hösten 1977 – till början av ESK: s uppföljningskonferens i Madrid (konferensen ägde rum från 11 november 1980 till 9 september 1983).

Som jag skrev i avsnittet 2.3 började de sovjetiska dissidenterna åberopa mänskliga rättigheter och den universella deklARATIONEN i sina texter från slutet av 1960-talet. Den universella deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna, antagen 1948, var ett framstående framåtblickande dokument men inte juridiskt bindande.⁷¹ Av denna anledning lämnades hundratals brev av Sovjets oliktankande till FN obesvarade.⁷² Det saknades ett fungerande mellanstatligt kontrollsystem som dissidenterna kunde vända sig till.

Först i samband med undertecknandet av Helsingforsavtalet 1 augusti 1975 öppnades nya möjligheter för sovjetiska dissidenter. Sovjetunionen tillsammans med europeiska stater (alla utom Albanien), USA och Kanada utfäste sig att respektera de mänskliga rättigheterna. Intressant nog insisterade USA att det undertecknade dokumentet var en deklARATION och därför inte juridiskt förpliktande. Den sovjetiska diplomatiska kåren påstod däremot att Helsingforslutakten var en epokgörande överenskommelse som innefattade avtalstatus. Sådan tolkning kan förklaras med att Helsingforsavtalets bestämmelser bevarade politiskt status quo i Östeuropa och underlättade ekonomiskt samarbete med europeiska partner vilket onekligen spelade Moskva i händerna. Avtalets tredje del som innehöll bestämmelser om grundläggande fri- och rättigheter, betraktades av Sovjet som en symbolisk gest, enbart avsedd att demonstrera Moskvas vilja till samarbete. Det var knappt någon i den sovjetiska ledningen som tänkte att landet skulle hedra den humanitära delen i det undertecknade avtalet.⁷³

Eftersom Leonid Brezjnev och hans omgivning ansåg sig ha utmanövrerat de västerländska diplomaterna bestämdes det att framställa Helsingforslutakt i de officiella sovjetiska medierna som en absolut och ovillkorlig diplomatisk seger.

---

⁷¹ Ove Bring, *De mänskliga rättigheternas väg: genom historien och litteraturen* (Stockholm: Atlantis, 2011), 476.

⁷² Bilinsky & Parming *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 5–10.

⁷³ Bilinsky & Parming *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 4–23.

Helsingforsdeklarationen publicerades i tjugo miljoner exemplar i tidningarna *Pravda* och *Izvestija*. Därtill översattes deklarationen till ett stort antal minoritetsspråk och utgavs i pamflettform. För första gången läste den sovjetiska allmänheten om att Sovjetunionen utfäste sig att efterleva de mänskliga rättigheterna. Publikationen väckte blandade känslor hos dissidenterna i och med att en del tolkade den som dissidenternas legalisering medan de andra var skeptiska till huruvida avtalet kunde omsättas i praktiken.⁷⁴

Den avslutande delen av Helsingforsavtalet var ett viktigt komplement eftersom den stipulerade anordning av uppföljningskonferenser där man skulle granska hur de 35 undertecknande länderna implementerade avtalet. I Helsingfors kom diplomaterna överens om att sammanträda i Belgrad 1977 och i Madrid 1980.

Det är också viktigt att påpeka att de amerikanska politikerna från början visade villighet att kontrollera uppfyllande av Helsingforslutaktens bestämmelser i Östeuropa. Ett år efter Helsingforskonferensen bildades i USA *Commission on Security and Cooperation in Europe* (förkortat – Helsingforskommitté), ett statligt organ vars uppdrag blev att övervaka och kartlägga MR-situationen i Östeuropa. Helsingforskommittén blev sedermera en central knutpunkt och språkrör för ett omfattande MR-aktivistnätverk som formades i fotspår av Helsingforskonferensen.⁷⁵

Våren 1976 började en grupp Moskvaintellektuella med Juri Orlov och Natan Sharansky i spetsen fundera på hur man kunde dra nytta av Brezjnevs förpliktelser och ställa Sovjetunionen till svars. De ansåg att Helsingforslutakten hade en avsevärd potential. Den 13 maj 1976 bildade de, tillsammans med åtta likasinnade, *Общественная группа содействия выполнению хельсинкских соглашений в СССР* (*Offentlig grupp för att främja och övervaka uppfyllandet av Helsingforsavtalet i Sovjetunionen*) i Moskva. Moskvans Helsingforsgrupp som gruppen kom att kallas ämnade att kartlägga Sovjets implementering av Helsingforsavtalet samt informera landets invånare och västvärlden om MR-övergrepp i Sovjetunionen. Ett halvt år senare, 9 november 1976, bildades *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод* (*Ukrainsk offentlig grupp för att främja och övervaka uppfyllandet av Helsingforsavtalet*, även förkortat - Ukrainas Helsingforsgrupp, UHG) i Kiev.

UHG: s medlemmar var en brokig grupp av individer med olika livserfarenheter och divergerande åsikter om Ukrainas framtid i Sovjetunionen. UHG var intellektuella arvtagare

---

⁷⁴ Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War*, 55.

⁷⁵ Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War*, 42–43.

till 60-talets oliktankande och placerade därför russifiering och nationens självbestämmanderätt i förgrunden i sina texter. Som jag nämnde i avsnittet 2.1. försökte de ukrainska dissidenterna angripa dessa frågor ur två perspektiv (nationalkommunism och integralnationalism) vilket visade sig vara ineffektivt. I och med Helsingforsavtalets undertecknande övergick de till de mänskliga rättigheternas språk. Det förelåg dock konceptuella och praktiska skiljaktigheter mellan de mänskliga rättigheter som stipulerades av Helsingforslutaktens humanitära del och politisk och kulturell nationalism⁷⁶ som UHG förespråkade. Nedan undersöker jag hur UHG överkom dessa problem och band samman dessa begrepp.

3.1. Inför Belgradkonferensen

Den 7 november 1976 blev gruppens officiella bildandedatum. Samma dag spred gruppen ett formellt meddelande om sitt skapande och en deklARATION (*Декларація*).⁷⁷ I deklARATIONEN meddelade UHG: s aktivister om gruppens bildande och dess huvudsakliga mål.

DeklARATIONEN inleddes med ett citat av artikel nitton ur den allmänna deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna som postulerade att ”var och en har rätt till åsiktsfrihet och yttrandefrihet”. Att citera den allmänna deklARATIONEN i mottot uppfyllde dubbla funktionen - den fungerade som textens meningskonstant och vädjade till universella värderingar.

UHG skrev vidare att Helsingforsavtalet även gällde i Ukraina trots att republiken inte hade varit representerad med en egen delegation på Helsingforskonferensen. Det konstaterades att avtalets efterlevnad inte var möjlig utan allmänhetens medverkande och därför bildades UHG. Gruppens mål påstods vara följande: 1) att upplysa Ukrainas breda folklager om den universella deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna; 2) att bidra till efterlevnad av Helsingforsavtalet; 3) att se till att Ukraina representeras av en separat delegation vid internationella konferenser; 4) att kräva ackreditering av västerländska journalister i Ukraina. Redan i sina målsättningar markerade gruppen att dess verksamhet skulle tangera både politiska frågor (i synnerhet Sovjets nationalitetspolitik) och MR-problematik. Punkterna 1, 2 och 4 hade direkt koppling till MR-situationen i och med att den universella deklARATIONEN om mänskliga rättigheter aldrig blivit publicerad i Sovjet samt att utländska journalister allt som

---

⁷⁶ Enligt Bilinskys definition är politisk nationalism – the belief that the highest form of expressing the collective identity of peoplehood (that is, the identity of a nation) is statehood; se vidare Bilinsky & Parming *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 6–22.

⁷⁷ *Український правозахисний рух*, 11–14.

oftast var utstationerade uteslutande i Moskva.⁷⁸ Däremot steg gruppen in på det politiska fältet med den tredje punkten. Rent tekniskt var både Ukraina och Vitryssland FN-medlemmar sedan 1944 och tilläts idka en oberoende utrikespolitik. I verkligheten var detta enbart Sovjets taktiska manöver i syfte att få två extraplatser i FN.⁷⁹

UHG påpekade alltså den väsentliga spännvidden mellan skrivna sovjetiska lagar och verkligheten. Gruppen vägrade erkänna den i Sovjetunionen rådande men aldrig uttalade konsensusen om att Ukrainas och Vitrysslands FN-status var en ren formalitet. Härmed framfördes protest mot de existerande förhållandena centrum – periferi som upplevdes vara orättvisa och diskriminerande. Enligt Zisserman-Brodsky hade *political deprivation* (berövande av politiska befogenheter som var garanterade av konstitutionen) en central plats i etnisk dissidentlitteratur.⁸⁰

Enligt Bilinsky cirkulerade rykten i västerländska diplomatiska kretsar om att Ukrainas utrikesministerium lämnat in en formell begäran till Sovjetunionens utrikesministerium 1973 om att få delta i ESK men fick avslag. Bilinsky antog därför att UHG hoppades få sympatier och skydd hos republikanska myndigheter genom att medvetet ha uttryckt åsikter av den ukrainska politiska eliten.⁸¹

UHG underströk vidare att dess huvudsakliga uppgift var att informera de undertecknande länderna om MR-situationen i Ukraina. Gruppen åtog sig uppdrag att ta emot klagomål på brott mot mänskliga rättigheter i Ukraina, kartlägga eventuella MR-övergrepp mot ukrainare i de sovjetiska delrepublikerna samt underrätta Helsingforsavtalets undertecknare om Sovjetunionens framgångar i implementering av Helsingforsavtalets bestämmelser. Avslutningsvis meddelade UHG att de ämnade sprida informationen om MR-situationen ”oberoende av landets gränser” (*незалежно від державних кордонів*). Härmed utmanades statens monopol på informationsspridning.

De ukrainska dissidenterna och UHG i synnerhet hade nämligen omfattande kontakter på andra sidan Atlanten. I både Kanada och USA fanns en talrik och politiskt aktiv diaspora som visade stort intresse för sovjetiska ukrainares angelägenheter (Plokhii skriver om

---

⁷⁸ Людмила Алексеева. *История инакомыслия в СССР*, 31–33.

⁷⁹ Enligt den första sovjetiska konstitutionen från januari 1924 förkunnades Sovjetunionen till en federation där centrala myndigheter i Moskva erhöll vissa landsomfattande befogenheter som att utropa krig, koordinera ekonomisk politik och ingå mellanstatliga avtal. De lokala regeringarna i Sovjets femton delrepubliker hade de jure bred autonomi och kunde bedriva självständig inrikespolitik, till och med utträda ur den sovjetiska staten. I praktiken visade det sig att de republikanska regeringarna hade ytterst lite manöverutrymme och rätten till utbrytning snarare var en symbolisk gest. Richard Sakwa, *Soviet Politics in Perspective*, 239–241.

⁸⁰ Zisserman-Brodsky, *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union*, 70–71.

⁸¹ Bilinsky & Parming *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 5–27.

750 000 etniska ukrainare i USA och ytterligare en miljon i Kanada).⁸² Enbart åtta dagar efter UHG:s bildande, skapades *Helsinki Guarantees for Ukraine Committee* i Washington av ukrainsk-amerikanska aktivister. Denna stödorganisation översatte UHG:s texter till engelska och bekantade västerländska regeringar med MR-situationen i Ukraina.

Washingtonkommittén hade kontakter med den tidigare nämnda Helsingforskommittén, USA:s kongress, Kanadas parlament, amerikanska och kanadensiska tidningar samt MR-organisationer.⁸³ Att kommittén var en inflytelserik organisation tyder det faktum att A. Zvarun, kommitténs ledare, hade ett två timmars möte med Jimmy Carter den 12 juli 1977 där rättegångar mot Rudenko och Tyhyj diskuterades.⁸⁴

Några dagar senare, den 14 november 1976, skrev M. Rudenko, UHG:s ledare, ett öppet brev där en tydligare förklaring till varför gruppen ville belysa nationalitetsfråga infann sig:

Our objective is an exclusively humanitarian one: to promote the implementation of the Helsinki Accords in the field of human rights. But we cannot bypass the nationality question: the majority of the Ukrainian political prisoners have been sentenced for alleged or real nationalism.⁸⁵

I brevet skisserade Rudenko en klar argumentationslinje i fråga om samband mellan nationella och mänskliga rättigheter. Detta angreppsätt skulle utvecklas i gruppens Memorandum I.

En preliminär slutsats kan dras om att UHG från början bestämde sig för att tackla såväl politiska som MR-frågor. Ukrainas självbestämmanderätt var det första temat som framträdde i UHG:s texter. I *Меморандум I. Вплив Європейської Наради на розвиток правосвідомості на Україні (Memorandum I. Effekterna av den europeiska konferensen på utvecklingen av juridisk medvetenhet i Ukraina)* från 6 december 1976 gav UHG en överblick över MR-situationen i Ukraina.⁸⁶ Memorandumet var tematiskt strukturerat och bestod av fyra delar. Den första delen innehöll uppgifter om den historiska kontexten inom vilken UHG bildades samt aktivisternas korta biografier. I den andra delen redogjorde författarna för typiska brott mot mänskliga rättigheter i Ukraina. Den stora repressionsvåg som drog fram över alla oliktankande i Ukraina sedan 1972 diskuterades i den tredje delen. Uppgifterna om

---

⁸² Serhii Plokhyy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union* (New York: Basic Books, 2015), 81.

⁸³ Комітет гельсінських гарантій для України, hämtat 07.05.2021, <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162537237>.

⁸⁴ Олег Сімків, ”Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976–1985)”, *Український визвольний рух* (2013: 18), 228–251.

⁸⁵ Bilinsky & Parming *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 5–28.

⁸⁶ *Український правозахисний рух*, 63–99.

dagsaktuella situationen inom MR-området och preliminära slutsatser konstituerade den fjärde delen.

Hur författarna definierade mänskliga rättigheter framträdde ur den andra delen med rubriken *Typiska brott mot mänskliga rättigheter* (i Ukraina – min anm.). UHG återkom till och utbroderade tanken om koppling mellan mänskliga rättigheter och delrepublikens självbestämmanderätt. Texten var i grund och botten ett kortfattat referat av artikeln *Etnocid på ukrainare i Sovjetunionen* som hade publicerats i det sjunde numret av *samvydav-*tidskriften *Ukrainas bulletin* från 1974. Inledningsvis, skrev författarna: *Från de första åren av den stalinistiska diktaturen, blev Ukraina en arena för folkmord och etnocid (3 nepuux pokiv stalins'koi dikhatyuri Ukraïna stala arenoju ghenocydu i etnocydu)*.⁸⁷ Författarna menade att de processer och skeenden som hade präglat det politiska och samhällslivet i Ukraina under de senaste fyrtio åren var ett planerat och målmedvetet folkmord på ukrainare. UHG placerade i förgrunden svältkatastrofen i Ukraina 1932–1933 som enligt dem hade åderlätit den ukrainska nationen på 6 miljoner människor. Därefter beskrevs massterrorn 1936–37 och andra världskriget som innebar stora människoförluster. Författarna skrev om hundra tusentals “stormartyrer” som aldrig återvände från Sibirien. Enligt UHG var de nämnda katastroferna olika episoder av ett större förlopp vars syfte var att assimilera ukrainare in i den ryska nationen. Skribenterna framhöll att den poststalinistiska perioden hade givit upphov till en kortvarig förhoppning om att en fredlig koexistens mellan de olika sovjetiska nationerna var möjlig. Men 1960-talets massarresteringar och sanktioner mot ukrainsk kultur blev en brutal väckning. Med hjälp av mentalsjukhus, massdeportationer, fängelser och fysisk eliminering fortsatte regimen att kväsa alla former av nationalism och oliktankande.

Ett nytt inslag i den här framställningen av ukrainsk historia var hänvisning till de mänskliga rättigheterna. Här tillämpade UHG den taktik som Keck och Sikkink kallar *reframing*, det vill säga att man sätter nya kognitiva ramar (kognitiva ramar är mentala prismen genom vilka problem kan förstås) på tidigare kända problem i syfte att uppmärksamma dem.⁸⁸ Genom att klassificera svältkatastrofen 1932–1933 och massterror som MR-brott placerade UHG denna händelse i ett nytt sammanhang. Svältkatastrofen och massterrorn 1936–1937 beskrevs inte som slumpvisa eller ouppsåtliga händelser, tvärtom ansåg gruppen att dessa var tecken på ett grundläggande strukturellt problem. I slutet av

---

⁸⁷ *Український правозахисний рух*, 68.

⁸⁸ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 27.

1970-talet fanns det dessutom ett stort antal MR-organisationer såväl i Nordamerika som i Europa, många av dem profilerade sig på sovjetiska samvetsfångar. Genom att koppla Ukrainas nationella strävanden och mänskliga rättigheter kunde UHG få tillgång till ett betydligt större forum för sina krav och idéer.

UHG menade att de bristerna på de mänskliga rättigheternas område som landet översvämmats av härstammade från Stalins tid då nationernas rättigheter (det vill säga en viss autonomi som var formulerad i den sovjetiska konstitutionen) och följaktligen mänskliga rättigheter åsidosattes och landet drabbades av massrepressioner. Ukrainarnas nationella och mänskliga rättigheter hade upphört att gälla, påpekade gruppen, och hade förvandlats till en ren formalitet. Vidare menade de att Stalins politik hade gett upphov till en avgrund mellan de skrivna lagarna och rättspraxis. På grund av denna förvrängning av det juridiska systemet ansåg gruppen att ”lagar aldrig förstås så som de är skrivna, utan så som det krävs av partiledningen. Faktum är att lagen i Sovjetunionen är en fälla för naiva människor: den provocerar, men skyddar inte mot godtycklighet”.⁸⁹

Enligt Bilinsky, förde UHG samman konceptuellt och praktiskt de mänskliga och nationella rättigheterna. Enligt UHG: s logik, hade Ukraina bevarat sina nationella rättigheter skulle de nämnda MR-övergrepp aldrig äga rum i republiken. I detta ljus framstår mänskliga och nationella rättigheter som inseparabla, som två ömsesidigt kompletterande delar av ett fenomen.⁹⁰

Detta inneboende samband mellan ukrainarnas nationella rättigheter och mänskliga rättigheter deklarerades även i den sovjetiska konstitutionen, enligt författarna. I texten förekom även hänvisningar till *Förklaringen om rättigheterna för det arbetande och utnyttjade folket* (*Декларація прав трудящого й експлуатованого народу*) och *Deklaration om rättigheterna för Rysslands folk* (*Декларація прав народів Росії*), Lenins två mest citerade texter bland etniska dissidenter på 1960-talet. Det bör dock påpekas att dessa två texter författades under säregna omständigheter. Strax efter revolutionen 1917 var centrifugala krafter i det ryska imperiet starka vilket ledde till bildandet av flera oavhängiga stater, däribland Ukraina. Lenin, revolutionens ledare, såg en global spridning av revolutionen som ett logiskt nästa steg av februarirevolutionen. I det sammanhanget sågs närliggande före detta ryska kolonier som en naturlig arena för en fortsatt expansion. I ljuset

---

⁸⁹ *Український правозахисний рух, 77–78*: закони кожного разу слід розуміти не так, як вони написані, а так, як того зажадає керівництво партії. Фактично закон в СРСР є пастка для наївних людей: він провокує, але не захищає від свавілля.

⁹⁰ Bilinsky & Parming, *Helsinki watch committees in the soviet republics*, 6–1.

av bristande militära och ekonomiska resurser intog kommunisterna en pragmatisk strategi där *soft power* skulle spela avgörande roll. Genom att framhålla Sovjetunionens frivilliga och vänskapsbaserade karaktär i sina dokument ville bolsjevikerna vinna sympatier i Kiev. De två nämnda texterna utlovade bland annat en bred autonomi och rätt till utbrytning.⁹¹

Jag konkluderar att UHG med hjälp av MR-språk förde fram en ny förklaring till varför situationen i Ukraina var så kritisk. Detta stämmer överens med Keck och Sikkink som framhåller att en fungerande och effektiv kognitiv ram måste ge en koncis och tydlig förklaring till varför den aktuella krissituationen uppstod, vilka som är ansvariga och vilka lösningar det finns.⁹² Med Memorandum I signalerade UHG samtidigt att de inte ämnade omkullkasta den sovjetiska regimen eller urholka marxistiska-leninistiska budskap. Tvärtom citerades Lenin flitigt och den sovjetiska konstitutionen påstods vara ett "heligt" dokument (i Memorandum I användes till exempel ordet Lenin åtta gånger, lika många som ordgruppen mänskliga rättigheter).

Den 20 januari 1977 spred UHG Memorandum II *Меморандум II. Про участь України в Београдських Нарадах – 1977 (Memorandum II. Om Ukrainas deltagande i Belgradkonferensen - 1977)*.⁹³ Enligt Helsingforskonferensens slutprotokoll utfäste sig parterna om att ordna två uppföljande konferenser i syfte om att kontrollera huruvida Helsingforsavtalet vann avsedd tillämpning hos alla de fördragsslutande staterna. Första mötet skulle arrangeras i Belgrad med start i oktober 1977. Dokumentets primära syfte var att argumentera för varför Ukraina hade legitim rätt att delta i Belgradkonferensen och samtidigt klargöra Ukrainas underordnade ställning i Sovjetunionen.

Att gruppen ansåg detta dokument vara nödvändigt kan förklaras med att den ukrainska frågan (det vill säga en uppsättning problem som präglade de rysk-ukrainska relationerna) fortfarande var okänd i världen i slutet av 1970-talet. Ivan Rudnytsky skriver att det inte var sällan som Ukrainas ställning juridiskt, ekonomiskt och geografiskt liknades vid delstaten Texas i USA:s tidningar. Sådana framställningar tydde på en uppenbar oförståelse av rysk-ukrainska relationer och Sovjetunionens interna politik.⁹⁴

En annan förklaring till varför UHG skrev denna text kan vara att man ville uppmärksamma det ukrainska problemet. De baltiska staternas krav på självständighet var

---

⁹¹ Виталий Масненко, "Мифологема "братских народов" как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии," *Studia Historica Gedanensia* 9 (2018: 4): 183-207, 197.

⁹² Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 19.

⁹³ Український правозахисний рух, 99–103.

⁹⁴ "the Ukrainians are the Texans of Russia," i Ivan L. Rudnytsky, "The Soviet Ukraine in Historical Perspective," *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes* 14 (1972: 2): 235–250.

bekanta och förståeliga då det fanns en konsensus i väst om att Lettland, Litauen och Estland ockuperades i strid mot alla internationella normer. Ukrainas situation var dock mindre känd och behövde därför presenteras mer utförligt.

Inledningsvis framhölls Ukrainas rätt att delta i Belgradkonferensen. UHG skrev att det "långmodiga" Ukraina som "hade lidit oräkneliga offer" för fredens skull under andra världskriget inte fick sända egna representanter till Belgrad på grund av den i väst gängse vedertagen uppfattning om att Ukraina är Rysslands provins. Att västerländska observatörer och diplomater fortfarande kallade Sovjetunionen för "Ryssland" som om det senare fortfarande var ryska imperiet var ingen tillfällighet, enligt författarna, och i realiteten återspeglade Ukrainas underförstådda underordnade status. Denna anakroniska terminologi legitimerade och vidmakthöll de rådande koloniala förhållanden och hindrade Ukraina samt andra sovjetiska delrepubliker från att framhäva sina konstitutionella rättigheter. Författarna underströk vidare att Sovjetunionen ursprungligen hade varit en frivillig allians och i detta avseende borde liknas med Europeiska gemenskapen där varje medlemsstat är suverän och likaberättigad. UHG menade att det nuvarande Sovjetunionen i grund och botten var en reinkarnation av Tsarryssland med dess maktmissbruk, förtryck och godtycklighet.

Intressant nog anklagades även västerländska ledare för att inte ha talat klarspråk om Sovjetunionens koloniala karaktär. Författarna nämnde inte några konkreta namn men Richard Nixons tal i Kiev 1972 var ett talande exempel. I maj 1972, efter att ha undertecknat nedrustningsfördraget i Moskva, gjorde Richard Nixon en dags avstickare till Kiev där han i sitt tal hänvisade till Kiev som "this mother of all Russian cities" och ordet Ukraina användes med bestämd artikel "the Ukraine" (vilket syftade på att Ukraina var Rysslands provins och inte en egen stat).⁹⁵

UHG vände även sin kritik mot begreppet det sovjetiska folket som tangerades i avsnittet 2.3. Som jag skrev tidigare blev skapandet av det sovjetiska folket synonymt med assimilering i det ryska folket. Författarna ansåg att marxismen som en officiell sovjetisk ideologi för länge sedan hade tappat sin dragningskraft och ersattes med så kallad patriotism eller kärlek till fosterlandet. Med fosterlandet underförstods Ryssland, det ryska språket och den ryska kulturen. Det tydliggjordes att det sovjetiska språket som en del sovjetiska vetenskapsmän talade om i själva verket var det ryska språket. Denna sovjetiska politik medförde "andlig och vardaglig standardisering" eller "pseudokultur". Hela detta system hölls ihop med hjälp av KGB:s brutala våld och författarna gav flera exempel på aktivister

---

⁹⁵ Plokhy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, 82.

som hade utsatts för repressioner. Författarna formulerade avslutningsvis sin huvudtes: “Det är därför vi är övertygade om att Lagen äntligen kommer att vinna över den imperialistiska traditionen, eftersom Sovjetunionen trots allt är ett imperium till sina rättsliga grunder!”⁹⁶

Med denna text vände UHG strålkastarljus mot den i västvärlden rådande Ukrainadiskursen. Denna diskurs byggde, enligt författarna, på bristande kunskaper om Ukraina, dess historia och folk som betraktades som en del av den ryska nationen. Meningen med Memorandum II var antagligen att få till stånd en debatt om och möjligen en ändring av Västs syn på Ukraina. Genom att problematisera rysk-ukrainska relationer och Ukrainas status i Sovjetunionen uttryckte UHG en alternativ Ukrainadiskurs vars olika element hade cirkulerat i *samvydav*-litteraturen under 1960- och 1970-talen.

För att understryka vikten av sin verksamhet och Västs påtryckningar på Sovjetunionen band UHG samman säkerhetssituationen i Öst- och Västeuropa:

Först då [när Sovjetunionen liberaliseras] kommer länderna i Östeuropa att bli självständiga och Västeuropa kommer att dra en lättnadens suck eftersom hotet om ett nytt världskrig kommer att försvinna för alltid.⁹⁷

Меморандум III Про переслідування християнина-католика Йосипа Терелі (Memorandum III Om förföljelsen av katoliken Josef Terelja) från 22 januari 1977 var en kort text där UHG förtäljde den ukrainskkatolske aktivisten Josef Tereljas historia.⁹⁸ Josef var 33 år gammal och hade spenderat en större del av sitt liv i psykiatriska sjukhus och fängelser. Författarna påstod att han inte begått något brott utan förföljdes för sina religiösa övertygelser. Vid flera tillfällen utsattes Terelja för ”medeltida” tortyr som aktivisterna beskrev i detaljer. Med hjälp av religiösa metaforer gestaltades Josef nästan som den sovjetiske Jesus. Författarna konkluderade att Josef var “en korsfäst förespråkare av mänsklig värdighet” (розіп’ятий на хресті поборник людської гідності) och en samlingsfigur för alla ukrainare.

Enligt Keck och Sikkink, är aktivistnätverks viktigaste uppgift att bearbeta och presentera sin information på ett lättförståeligt och meningsfullt sätt så att publiken som oftast är geografiskt avlägsen kan memorera och relatera till aktivisternas texter. Det är inte

---

⁹⁶ *Український правозахисний рух*, 102. Право нарешті перемаже над імперіялістичною традицією, бо ж СРСР по своїм правовим основам – це все ж таки імперія!..

⁹⁷ *Український правозахисний рух*, 102. Тільки тоді країни Східньої Європи дістануть повну незалежність, а Західна Європа зітхне з полегшенням: загроза нової світової війни щезне навіки.

⁹⁸ Меморандум 3 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод про переслідування християнина-католика Йосипа Терелі від 22 січня 1977 року, hämtat 07.05.2021, <http://195.80.141.248/viewDoc/27581?locale=en>.

minst därför som aktivisterna inte använder sig endast av fakta utan kompletterar sina rapporter med vittnesmål – det vill säga de drabbades personliga berättelser.⁹⁹

Keck och Sikkink understryker att aktivisterna alltid strävar efter att rama in problem på ett förenklat sätt, i svart och vitt utan nyanser. Med sina texter försöker de övertyga den tänkta läsaren och stimulera en till handling. För att texten ska uppfattas som vederhäftig och övertygande behövs det ett klart och kraftfullt budskap som vädjar till gemensamma värderingar.¹⁰⁰ I detta avseende var Josef Tereljans historia särskilt passande då den var lättförståelig och lätt att memorera. Istället för att ge en lång formell lista med intetsägande efternamn beskrev gruppen livet av en ung troende man i Sovjetunionen. Därtill extrapolerades Tereljas öde till hela den ukrainska nationens prekära situation. Man kan således konkludera att UHG även i denna text operationaliserade MR-språk i syfte att påtala nödvändighet av Ukrainas självständighet.

3.2. Jimmy Carters makttillträde

I november 1976 fick USA en ny president Jimmy Carter. Till skillnad mot sin föregångare Gerald Ford, gick USA: s nye ledare i bräschen för mänskliga rättigheter och placerade dem i förgrunden av den amerikanska utrikespolitiken.¹⁰¹ Carters makttillträde uppmuntrade sovjetiska dissidenter och gav hopp om att USA inte längre skulle se mellan fingrarna på kväsning av oliktankande i Östeuropa. Andrei Sakharov skrev i sitt brev till Carter 21 januari 1977 följande:

the authorities do not wish to make any concessions to the most vital human rights (freedom of belief, and information, freedom of conscience, freedom of the choice of the country of living, etc.). [...] They persecute members of the Group for Assistance to Fulfillment of the Helsinki Agreement, in Moscow and the Ukraine.¹⁰²

Relationer mellan Carter och Sovjetunionens ledare försämrades avsevärt då den amerikanske presidenten bestämde sig för att besvara Sakharovs brev. I sitt svarsbrev uttryckte han “firm commitment to promote respect for human rights not only in our own country but also abroad. We shall use our good offices to seek the release of prisoners of conscience.”¹⁰³

Brevet innebar således en drastisk avvikelse från Fords försiktiga och konfrontationslösa

---

⁹⁹ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 21.

¹⁰⁰ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 27.

¹⁰¹ Ford stödde sällan de sovjetiska oliktankande och vägrade exempelvis ta emot Solzjenitsyn i det vita huset år 1975. Se vidare Bilinsky & Parming, *Helsinki watch committees in the Soviet republics*, 5–8.

¹⁰² Andrei Sakharov, “Sakharovs Letter to Carter on Human Rights”, *The New York Times*, hämtat 07.05.2021, <https://www.nytimes.com/1977/01/29/archives/text-of-sakharov-letter-to-carter-on-human-rights.html>

¹⁰³ Odd Arne Westad, *The Cold War* (New York: Basic Civitas Books, 2017), 538.

Sovjetpolitik. Denna förändring förknippades med Zbigniew Brzezinski, Carters nye säkerhetsrådgivare, som ansåg att USA borde öppet tala om MR-övergrepp i Sovjetunionen.

I detta ljus framstod UHG som aktörer som spelade Carter i händerna eftersom MR-aktivisterna ständigt framförde saklig kritik mot de sovjetiska myndigheterna. KGB som hittills betraktat UHG:s verksamhet från avstånd övergick till drastiska åtgärder i början av februari 1977 och genomförde husrannsakingar hos UHG:s medlemmar. Utöver detta arresterades UHG:s medlemmar Rudenko och Tyhyj. Enligt KGB:s rapporter tillmättes UHG:s texter stor betydelse då de ansågs skada Sovjets image och underminera relationerna mellan USA och Sovjet.¹⁰⁵

UHG:s Memorandum IV (*Меморандум IV “Про нові репресії на Україні проти Групи (Гельсінкі)”*) från 9 februari 1977 underrättade allmänheten om arresteringar av Mykola Rudenko och Oleksa Tyhyj. 5 februari ägde rum ett omfattande polispådrag som åtföljdes av husrannsakingar hos gruppens medlemmar. UHG poängterade polisens brutalitet och befarade att dessa aktioner var början av ”en repressionsstorm”. Avslutningsvis uppmanades omvärlden att visa solidaritet med de sovjetiska MR-kämparna.

I en senare intervju berättade Petro Hryhorenko, UHG:s medlem, att arresteringen av Rudenko, gruppens ledare, blev en brytningspunkt. Fram till dess avstod gruppen från nationalistiskfärgad retorik och öppen konfrontation med myndigheterna av rädsla för repressioner. Men nu när KGB började beröva UHG:s medlemmar frihet hårdnade gruppens retorik.¹⁰⁶

Samma dag som gruppen spred Memorandum IV skrev UHG:s nye ledare Oles Berdnyk ett brev till Helsingforsavtalets undertecknare och emotionellt beskrev den rådande situationen. Berdnyk meddelade att UHG drabbats hårt av ”KGB och andra repressiva maktorgan”. Under de senaste tre månaderna återvände KGB till metoder från ”[Lavrentij] Berijas och Hitlers tid”, löd brevet.¹⁰⁷

Därefter vände sig författaren till Helsingforsavtalets undertecknare och menade att frånvaro av deras fördömande reaktion på Sovjets beteende skulle betraktas som delaktighet och brottslig medhjälp. Enligt UHG, gav Helsingforsavtalet hopp och garantier till ”miljontals människor under diktaturens ok” och det var dags att hedra avtalet.

---

¹⁰⁵ Алексей Макаров (ред.), *Власть и диссиденты, из документов КГБ и ЦК КПСС* (Москва: Московская Хельсинкская группа, 2006).

¹⁰⁶ Bilinsky & Parming, *Helsinki watch committees in the Soviet republics*, 5–32.

¹⁰⁷ *Український правозахисний рух*, 257–261.

Det är värt att notera att Helsingforsavtalet blev antagen som deklaration och var således inte bindande på något vis. USA, Kanada och andra västeuropeiska länder hade knappast några ekonomiska eller militära spakar att påverka MR-situationen i Sovjet. Trots detta vädjade UHG och andra Helsingforsgrupper regelbundet till avtalets undertecknare i syfte att mobilisera stöd i Väst. Keck och Sikkink talar om *shame mobilization* som går ut på att aktivistnätverk drar vanära över de skyldiga regeringarna genom att rapportera myndigheternas kränkningar av mänskliga rättigheter.¹⁰⁸ Intressant nog tillämpade UHG *shame mobilization* även på västerländska regeringar. Det är dock svårt att avgöra huruvida sådana kampanjer hade en önskad effekt.

Oles Berdnyks befordran till gruppens ledare medförde en ny stil och tonläge i UHG:s texter. Gruppen hade inte längre möjlighet att samlas och ingående diskutera kommande memoranda på grund av ideliga förföljelser. Av denna anledning redigerade eller delvis författade Berdnyk ett stort antal dokument. Hans språk var både uttrycksfullt och tydligt, men han överanvände litterära grepp vilket gjorde att gränsen mellan UHG:s memoranda och skönlitteratur ibland svårligen kunde dras.

I detta avseende var *Меморандум ч.5 Країнам – учасникам Београдської Народи лима 1977-20* (*Memorandum V Till länderna som deltar i Belgrads konferens sommaren 1977*) från 15 februari 1977 ett bra exempel på Berdnyks skrivsätt.¹⁰⁹ I detta memorandum framlade gruppen sina åsikter om Ukrainas framtid i Sovjetunionen och mänskliga rättigheters roll i dagens samhälle. En fråga som bör besvaras i samband med Memorandum V är varför gruppen överhuvudtaget behövde skriva ett ytterligare memorandum om mänskliga rättigheter och Ukrainas självbestämmanderätt då samma ämne redan hade diskuterats på ett relativt uttömmande sätt i Memorandum I? Jag anser att det fanns flera möjliga anledningar som inte var ömsesidigt uteslutande: 1) den internationella situationen och syn på mänskliga rättigheter förändrades radikalt i och med Carters inflyttning i vita huset; 2) KGB övergick från ”profylaktiska” samtal och dolda hot till öppna repressioner mot UHG:s medlemmar, vilket intetgjorde alla förhoppningar på dialog; 3) gruppen fick en ny ledare som till skillnad från sin företrädare Rudenko (som var f.d. partifunktionär och överlagd i sina resonemang) var mera radikal. På grund av de nämnda punkterna kunde gruppen känna sig tvungen att omformulera sin position fast på ett mera bestämt, tydligt och kompromisslöst sätt.

---

¹⁰⁸ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 23.

¹⁰⁹ *Український правозахисний рух*, 19–31.

Texten som kunde betraktas som gruppens programdokument bestod av två delar med följande rubriker: 1) statskap (*Державність*); och 2) människan och hennes rättigheter (*Людина, її права*). Denna ordning på de diskuterade ämnena tydde på att UHG ställde Ukrainas självbestämmanderätt i främsta rummet.

Inledningsvis redogjorde författarna för de senaste månadernas händelseförloppet. I emotionella ordalag beskrevs myndigheternas aggressiva handlingar och UHG:s bedrövliga situation. UHG framhöll vidare att deras verksamhet och målsättningar var följden av ”en naturlig historisk evolution”. Enligt denna naturliga historiska evolutionen, var Ukrainas självständighet inte bara nödvändig – den var historiskt oundviklig.

Historiens vilja är sådan att varje (även den minsta) nationen har gått in i på det historiska fältet som en unik son till sin mor i mänsklighetens enda broderskap.¹¹⁰

Gruppen menade att alla de historiska kataklysmor som den ukrainska nationen (ordet nation stavades med versal i hela texten) drabbats av härrörde från dess vilja till oavhängighet. Viljan att vara en självständig stat kolliderade med grannländernas imperialistiska anspråk, enligt författarna. Ukrainare hoppades att de äntligen hade fått den eftersträvade självständigheten när deras republik blivit en del av Sovjet. Den ukrainska nationen förhoppningar om den utlovade suveräniteten gick dock i spillror då landet i praktiken förvandlades till livsmedels-, råvaru-, och kompetensexportör. Härmed uttryckte UHG protest mot det som Zisserman-Brodsky kallar *economical deprivation* (ekonomisk deprivation).¹¹¹ Temat ”rysk kolonialism” och ”ryssarnas exploatering av ukrainsk bördig jord” började lyftas upp i dissidentlitteratur från och med mitten av 1970-talet och förekom även i Memorandum V:

Detta är vad som hände med Ukraina. Med en imponerande potential av frihet, visdom, kreativitet, upriktighet, med sällsynta rikedomar av land och ande, kunde det inte försvara sin stat i den kritiska tiden, utan blev en koloni av ett grymt, hänsynslöst imperium, vars vilja var diametralt motsatt det förslavade Ukraina.¹¹²

Stycket ovan var långt ifrån de pacifistisk-lagda formuleringarna i föregående texter.

Författarna kritiserade inte längre de sovjetiska myndigheterna i allmänhet utan framförde en

---

¹¹⁰ *Український правозахисний рух*, 22: Воля історії така, що кожен (навіть найменший) народ виступив на історичне поле як неповторний син своєї матері у єдиному братерстві людства.

¹¹¹ Zisserman-Brodsky, *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union*, 87.

¹¹² *Український правозахисний рух*, 21: Так сталося з Україною. Маючи вражаючий потенціал волелюбності, мудрости, творчости, щирости, маючи рідкісні багатства землі і духу, вона в критичний час не змогла відстояти свою державність, а стала колонією жорстокої, безжалісної імперії, воля котрої була діаметрально протилежна волі поневоленої України.

konkret kritik mot Ryssland och rysk-ukrainska relationer. Författarna påstod att den sovjetiska perioden egentligen var enbart en ny form av den ryska imperialismen.

Författarna framhöll vidare att historien (Historia) hade sin egen logik som gick ut på att varje nation oavsett dess storlek förr eller senare skulle erhålla suveränitet. Att Ukraina skulle bli självständigt påstods därför vara historiskt oundvikligt och berättigad av den nya konstitutionen. Författarna refererade till kapitel 72 av den nya sovjetiska konstitutionen från 1977, enligt vilken de sovjetiska republikerna behöll den formella rättigheten till utbrytning. Det fanns dock inte någon lag som reglementerade denna procedur. Dylika resonemang om Sovjetunionens territoriella integritet hamnade under brottsbalken. Därför tonade författarna taktiskt ner detta förslag genom att påstå att de föreslagna förändringarna inte handlade om Ukrainas utbrytning. Istället krävde man "full suveränitet av kreativ manifestation inom alla områden av det andliga och ekonomiska livet" inom Sovjetunionen som borde förvandlas till *Brödrskapet av Jordens fria folk (Братерство Вільних Народів Землі)*.¹¹⁴ På tal om exakt hur denna sociala transformation skulle genomföras föredrog författarna att inte gå in på detaljer. En möjlig fredlig utväg, enligt UHG, skulle vara arrangemang av riksomfattande folkomröstning om republikernas eventuella utbrytning. Intressant nog skulle frågan om republikens utbrytning bli central på en fredlig folkomröstning som arrangerades 1991. Jag har dock inga uppgifter om att idén om en fredlig folkomröstning angående republikens utbrytning ursprungligen var UHG:s uppfinning.

Vidare vändes ljuset mot individens roll i processen av Sovjets demokratisering. UHG menade att enbart en kritiskt tänkande individ kunde åstadkomma de nödvändiga samhällstransformationerna. Denna tanke fungerade som övergång till den andra delen av Memorandum V. Först i den andra delen använde gruppen MR-språk och menade att kritiskt tänkande var omöjligt utan basala mänskliga fri- och rättigheter som yttrande- och rörelsefrihet:

...utan en fri, tänkande, orädd person kommer ingen viktig förändring av historisk betydelse att äga rum. Därför bör man ägna särskild uppmärksamhet åt människan, hennes ande och rättigheter.¹¹⁵

Memorandum V utgick från det så kallade legalistiska angreppssättet. Under 1960-talet formulerade den ryske matematikern och poeten Alexander Yesenin-Volpin det legalistiska angreppssättet som var en teori om hur sovjetiska medborgare skulle förhålla sig till skrivna

---

¹¹⁴ *Український правозахисний рух*, 23: повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя.

¹¹⁵ *Український правозахисний рух*, 24: без вільної, мислячої, безстрашної людини не здійсниться жадна важлива акція історичної ваги. Тому особливу увагу треба приділити людині, її духові, її правам.

lagar. Yesenin-Volpin menade nämligen att det fanns en avgrund mellan skrivna lagar och rättspraxis. En stor del av dem beslut som fattades i Sovjet utgick från traditioner eller oskrivna överenskommelser. De skrivna lagarna sågs som en ren formalitet. Därför föreslog Yesenin-Volpin att dissidenterna först och främst skulle följa de skrivna lagarna. Dessutom skulle de försöka tvinga sovjetiska myndigheter göra det samma – respektera och följa sina egna lagar. På detta sätt var dissidenternas agerande innanför lagens gränser samtidigt som man inte behövde kompromissa med sitt samvete. Det legalistiska angreppssättet var central i texterna i sovjetiska dissidenter fram till slutet av 1970-talet.¹¹⁶

I Memorandum V framträdde det legalistiska angreppssättet tydligt när gruppen skrev att det inte var något fel på de sovjetiska lagar som sådana:

En bisarr sak: vi har en bra konstitution, vårt land har undertecknat den allmänna deklarationen om mänskliga rättigheter, Helsingforsavtalet - och i alla dessa dokument upprepas det oändligt om mänskliga rättigheter, att människan måhända har rättigheter och så vidare och så vidare... - men i praktiken förvandlas alla dessa rättigheter och möjligheter inte bara till en hägring utan till grymma slag. Genom att kräva vad som förklaras i officiella handlingar fördömer man sig till evig tortyr. Sig själv och sina nära och kära...¹¹⁷

Problemet förelåg i att de av Sovjetunionens konstitution garanterade mänskliga rättigheterna var av deklarativ karaktär. Detta var på grund av att i Sovjet rådde den förvrängda uppfattningen om att staten var alltings *initium et causa* och innehade något sorts egenvärde. Sådana föreställningar banade väg för byråkraternas övergrepp. Enligt UHG, fattade de sovjetiska byråkraterna på olika nivåer beslut om när och hur lagar skulle tillämpas utifrån statens behov. Det föreslogs istället att återupprätta individens rättskapacitet (*правосуб'єктивності людини*) i enlighet med kapitel 6 i den allmänna deklarationen om mänskliga rättigheter.

Man kan konkludera att i Memorandum V upprepades tanken om sambandet mellan Ukrainas nationella strävanden och mänskliga rättigheter som tidigare formulerats i Memorandum I. Detta budskap framhövdes dock på ett betydligt bitande och skarpare sätt jämfört med tidigare texter. Ett annat drag som kännetecknade Memorandum V var att UHG flitigt brukade historia. Detta kommer att analyseras i detalj i kapitel 4.

---

¹¹⁶ Peter Reddaway, *The Dissidents. A memoir of working with the resistance in Russia, 1960–1990* (Washington: Brookings Institution Press, 2020), 140–142.

¹¹⁷ *Український правозахисний рух*, 24. Хиерна справа: у нас є не погана Конституція, наша країна підписала Загальну Деклярацію Прав Людини, Гельсінкські Угоди, – і в усіх цих документах без кінця повторюється про Права Людини, про те, що Людина може і має право і те й се і так далі, – а коли до діла – то всі ці права і можливості обертаються не лише в міраж, а в жорстокі удари. Вимагаючи те, що декларовано в офіційних документах, людина прирікає себе на вічні тортури. Себе і близьких своїх...

Kultur- och språkfrågor blev ett ytterligare viktigt tema som UHG paketerade in i MR-problematik. Att kultur och språk stod i förgrunden av UHG:s texter berodde, enligt Bilinsky, på att den ukrainska kulturen och språket var en fundamental identitetsgrund för ukrainska dissidenter (i betydligt större grad än för litauiska eller georgiska). De kulturella och språkliga distinktionerna mellan ryssar och ukrainare var minimala till att börja med och började uppfattas som centrala i takt med den tilltagande russifieringen under 1970-talet. Eftersom ryska och ukrainska språk stod så nära varandra ansågs risken för ukrainarnas fullständiga assimilering påtaglig.¹¹⁸

Gruppens position om att problem med mänskliga rättigheter i Sovjetunionen kunde lösas med hjälp av återvändning till det rättsliga fältet började ändras i takt med att allt fler UHG:s medlemmar hamnade i fängelse. Det blev allt tydligare att myndigheterna inte tänkte vika tillbaka.

Denna vändpunkt fann sitt uttryck i *Меморандум VI Про так звані "внутрішні справи" держави* (*Memorandum VI - Om statens så kallade inre angelägenheter*) från 21 februari 1977 där gruppen ifrågasatte den officiella synen på mänskliga rättigheter.¹¹⁹ Författarna instämde i tanken om att suveräna stater fortfarande var folkrättens subjekt och att individen var underordnad landets nationella lagar. Men, “när staten trampar på medborgarnas intressen och rättigheter i sitt inre liv, är ett sådant land otryggt och det är omöjligt att lita på det! För i lagarna deklarerar det en sak, men gör faktiskt något helt annat.”¹²⁰ Av denna anledning ansåg gruppen att mänskliga rättigheter inte längre var enskilda länders interna angelägenhet.

Förtryck mot enskilda sociala och folkgrupper skulle alltså betraktas som “alla sovjetiska folkgruppers sak, hela mänsklighetens sak”. Intressant nog är dokumentets budskap en transparent allusion på Solzjenitsyns Nobelföreläsning från 1970 då han yttrade sin kända fras: “Whereas there are no INTERNAL AFFAIRS left on our crowded Earth! And mankind’s sole salvation lies in everyone making everything his business; in the people of the East being vitally concerned with what is thought in the West, the people of the West vitally concerned with what goes on in the East”.¹²¹

Medan den ryske författaren talade om litteraturen använde UHG samma idé i MR-kontext och menade att statens fysiska gränser inte sammanföll med dess rättsliga gränser. En

---

¹¹⁸ Bilinsky & Parming, *Helsinki watch committees in the Soviet republics*, 2–6.

¹¹⁹ *Український правозахисний рух*, 105–109.

¹²⁰ *Український правозахисний рух*, 105.

¹²¹ Alexandr Solzhenitsyn, Nobel Lecture, hämtat 07.05.2021, <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1970/solzhenitsyn/lecture/>.

nationalstat kunde fortfarande representera sina medborgare men den besatt inte längre uteslutande monopol på MR-efterlevnad. Enligt Cheng kallas det synsätt för kosmopolitiska angreppssättet. De kosmopolitiska teorierna tar avstånd från klassisk syn på nationalism som bottnar i etnisk eller nationell identitet och placerar internationella mänskliga rättigheter som övertrumfar individuella skyldigheter gentemot nationalstaten i förgrunden. Nationalstater i dylika modeller bevaras som “nödvändigt ont” men reduceras till rent administrativa funktioner som att tillgodose offentliga tjänster och övervaka efterlevnad av mänskliga rättigheter.¹²²

Att ukrainska MR-aktivister kom till samma slutsats borde egentligen inte betraktas som något revolutionerande eftersom denna idé ofta dryftades i sovjetiska medier. Sovjetunionen, genom att belysa problemen med mänskliga rättigheter i olika länder, formulerade och förde fram tesen om de enskilda ländernas ansvar gentemot världssamfundet. Masskampanjer till stöd för Angela Davis¹²³, Patrice Lumumba eller Salvador Allende¹²⁴ bekantade sovjetiska medborgare med begreppet mänskliga rättigheter och inympade tanken om att Sovjetunionen stod vakt över mänskliga rättigheter. Militärkuppen i Chile 1973 till exempel fick stor uppmärksamhet vilket UHG skrev om i Memorandum VI:

Om det faktum att de sovjetiska folken inte är likgiltiga för de chilenska patrioternas öde och arrangerar protestmöten till deras stöd inte är någon inblandning i Chiles inre angelägenheter, på motsvarande vis, är det inte heller inblandning i Sovjetunionens inre angelägenheter om de västerländska medborgarna arrangerar manifestationer till stöd för sovjetiska och i synnerhet ukrainska kämpare för genomförandet av Helsingforsavtalet.¹²⁵

Med hjälp av dylika mobiliseringskampanjer konstruerades och upprätthölls narrativ om att mänskliga rättigheter existerade och borde skyddas till varje pris. T.H. Rigby menade att *politiskt hyckleri* som ett inneboende drag i det sovjetiska politiska systemet var på lång sikt

---

¹²² Grace Cheng (ed.), *Nationalism and Human Rights: In Theory and Practice in the Middle East, Central Europe, and the Asia-Pacific* (New York: Palgrave Macmillan US, 2012), 6.

¹²³ Yana Skorobogatov, "Our Friend Angela", *The Drift*, hämtat 07.05.2021, <https://www.thedriftmag.com/our-friend-angela/>.

¹²⁴ Samuel Moyn, *The Last Utopia: Human Rights in History* (Harvard: Belknap Press, 2012), 140: If socialism with a human face died in Eastern Europe in 1968, it received its deathblow elsewhere with the assassination of Chilean president Salvador Allende in September 1973. "Human rights entered my vocabulary on September 11, 1973," as one activist in Chile put it, alluding to the day of the coup. Following as it did close on the heels of a military seizure of power in Uruguay earlier that summer, the spectacular Chilean events—together, after 1976, with Argentina's own junta regime and its dirty war—did provoke human rights to crystallize as an organizing framework.

¹²⁵ *Український правозахисний рух*, 106: Коли доля чільйських патріотів не байдува радянським народам і проведення мітингів трудящих для їх піддержки в СРСР не є вмішуванням у внутрішні справи Чіле, то так же не є вмішуванням у внутрішні справи СРСР і мітинги громадян країн Заходу для піддержки радянських і, зокрема, українських борців за здійснення Гельсінкських Зговорень.

dess destabiliserande faktor eftersom de sovjetiska myndigheterna i praktiken bevarade och legitimerade de demokratiska värderingarna och institutionerna genom att låtsas värna om dem. Det förelåg en hel del självuppfyllande potential i den sovjetiska demokratiska retoriken och de pseudodemokratiska institutionerna. Medan de flesta sovjetiska medborgare reagerade med frisk cynism på den officiella propagandans jonglering med fakta var det också många som internaliserade de demokratiska värderingarna och ville sätta dem i praktiken.¹²⁶ Dissidenterna och MR-aktivisten som främsta kritiker av den sovjetiska regimen var första med att tolka propagandaharanger som sanningsenliga.

I *Меморандум VII Українська Група Сприяння -- перші чотири місяці* (Memorandum VII UHG – de första fyra månaderna) från 9 mars 1977, sammanfattade grupper resultat av sin fyra månaders verksamhet.¹²⁷ Författarna skrev om att tillkomsten av deras MR-organisation var nödvändig för att ”korrigera byråkratiska deformationer och övergrepp”. Sådana övergrepp påstods vara oundvikliga i ”samhällen med omogen demokrati eller diktaturer”. I gruppens tidiga dokument kunde man tydligen urskilja ansträngningar att föra en vänlig dialog med makthavarna med hjälp av noga valda formuleringar och de för sovjetisk officiell litteratur typiska referenser till Lenins verk. I memorandum VII stämplades Sovjetunionen som diktatur vilket kunde tyda på desillusion över myndigheternas förmåga att hantera kritiken och reformeras.

Därefter återvände UHG till de fyra punkter som formulerats i Memorandum I. Talande nog var det den tredje punkten (om att Ukraina skulle delta som en suverän stat i mellanstatliga förhandlingar och avtal) som gruppen valde att dröja vid. Gruppen menade att begränsning av Ukrainas suveränitet var ett dagsaktuellt problem. Samma problem upplevdes av alla sovjetiska delrepubliker.

Från och med detta dokument förflyttades gruppens krav på Ukrainas självständighet till bakgrunden men försvann inte helt. Gruppen började allt oftare tala om vikten av att upplysa allmänheten om mänskliga rättigheter. Författarna poängterade att nyckeln till lösning på de existerande problemen med mänskliga rättigheter i det sovjetiska Ukraina fanns hos landets medborgare, deras juridiska medvetenhet:

Vi anser inte att världens opinion skall smärtsamt reagera på vartenda brott i vårt land - varje nation har sina egna bekymmer, som liknar våra! En sådan reaktion skulle vara meningslös och farlig för själva mänskliga rättighetsrörelsen, eftersom den skulle göra den beroende av okända krafter och rörelser samt avlägsna den från dess naturliga rot - från den revolutionära

---

¹²⁶ Rigby, *Reconceptualising the Soviet System*, 314.

¹²⁷ *Український правозахисний рух*, 109–111.

utvecklingen av vårt eget folks juridiska medvetenhet. Garanti och rättigheter måste upprättas här, vilket kräver ett strikt genomförande av lagstiftningen i Ukrainska SSR och Sovjetunionen.¹²⁸

Under perioden från 18 mars till 1 augusti 1977 publicerade gruppen flera memoranda om förföljelser och repressioner av UHG:s medlemmar. Den 23 april häktades ytterligare två UHG:s medlemmar M. Marynovytsch och M. Matysevich. Under samma period välkomnade gruppen flera nya medlemmar.

I slutet av juni 1977 avslutades rättegången mot M. Rudenko. I samband med detta höll UHG:s ledare försvarstal som senare cirkulerade i *samydav* och kan därför betraktas som UHG:s text. Detta tal är synnerligen intressant eftersom i det formulerades en filosofisk grund för gruppens aktiviteter och behovet av mänskliga rättigheter. I sitt tal nämnde Rudenko inte ett ord om Ukrainas självbestämmanderätt, och istället framhåll vikten av universella mänskliga värderingar. Denna förändring skulle vara karakteristisk för gruppens senare memorandum.¹²⁹

Rudenko började sitt tal med ett citat från Bibeln om att i begynnelsen fanns Ordet. Rudenko menade att det var Ordet och talförmågan som skiljde människan från primitiva djur. Ordet är nära relaterat till medvetandet, eftersom tankar bildas och uttrycks genom tal. Därför är yttrandefrihet en grundläggande mänsklig rättighet, eftersom en person utan rätt att fritt uttrycka sina tankar upphör att vara en individ, en person. Yttrandefrihet är i sin tur kopplad till informationsfrihet, det vill säga överföring av tankar. Yttrande- och informationsfrihet är därför måttstocken för att mäta ett samhälles framgångar. Rudenko förklarade att mänskligheten i en filosofisk mening var Ordet eller Informationen som inte hade några nationella gränser. Därefter besvarade Rudenko den för honom och hans meningsfränder viktigaste fråga - varför kämpa mot ett totalitärt system, om resultatet ofta var känt i förväg:

Så jag frågar: vad är vår verksamhet?[...] Vår verksamhet är ett uttryck för vår tro. Vår verksamhet är Ordet. Och ingenting annat! Sådan verksamhet har ett mycket enkelt namn: att vara Människa. Inte insekt, inte mållös sköldpadda, utan Människa. För att vara Människa bör

---

¹²⁸ *Український правозахисний рух*, 113: Ми не вважаємо, що громадська думка світу повинна болісно відзиватися на кожне правопорушення в нашій країні – у кожного народу повнісінько своїх клопотів, подібних до наших! Така реакція була б безглуздою і небезпечною для самого правозахисного руху, бо поставила б його в залежність від невідомих сил і рухів, відірвавши від природного кореня – від революційного розвитку правосвідомості рідного народу. Гарантію і права необхідно встановити тут, вимагаючи неухильно здійснення законодавства УРСР і СРСР

¹²⁹ *Український правозахисний рух*, 292–297.

man inte enbart tänka utan också uttrycka sina tankar, annars kommer inte Människan att skilja sig från en sköldpadda.¹³⁰

Enligt Rudenko borde KGB:s medarbetare och den byråkratiska apparaten som hindrade det fria flödet av information stämplas som brottslingar och ställas inför rätta. UHG: s ledare avslutade sitt tal med att påstå att gruppens verksamhet syftade till att eliminera ”systemets deformationer”. I det långa loppet påstods detta gagna det sovjetiska samhället.

Rudenko dömdes till sju års fängelse för ”anti-sovjetisk agitation”. Hans tal sammanfattade UHG: s första period som var produktiv men i viss mening romantisk eftersom gruppen hyste hopp om förändringar av det sovjetiska systemet. Under denna period operationaliserade UHG Helsingforsavtalet genom att inkludera sina krav på självbestämmanderätt in i MR-agendan och argumentera för odelbarhet av de mänskliga och nationella rättigheterna.

3.3. Inför Madridkonferensen

ESK: s uppföljningskonferens i Belgrad gick av stapeln 4 oktober 1977. De västeuropeiska representanterna bestämde att genom *shaming politics* kritisera Sovjetunionen och andra östeuropeiska stater. Arthur Goldberg som ledde USA: s delegation citerade flitigt dissidenternas rapporter och snålade inte med bitande kommentarer om kränkningar av mänskliga rättigheter i Sovjetunionen. Belgradkonferensen demonstrerade att Helsingforsgruppernas memoranda och rapporter var av ytterst vikt. I Moskva tolkades sådana påhopp som en offentlig örfil och relationerna mellan USA och Sovjetunionen försämrades dramatiskt. På hemmaplan reagerade de sovjetiska myndigheterna på Belgradkonferensen med ännu hårdare repressioner mot MR-aktivister.¹³¹

Under 1978–1979 nådde myndigheternas repressioner sin kulmen. I samband med dessa omständigheter var UHG: s författare avsevärt begränsade och författade betydligt färre dokument. Från hösten 1977 till våren 1978 spred UHG flera kortfattade texter där gruppen informerade om förföljelser av och rättegångar mot sina medlemmar. Denna period skiljde sig från den första fasen i flera avseenden: 1) Belgradkonferensen blev en stor besvikelse för

---

¹³⁰ *Український правозахисний рух*, 294. Отже, я запитую: що таке наша діяльність? Наша діяльність -- це висловлювання наших переконань. Наша діяльність -- це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмовною черепахою, а Людиною. Щоб бути Людиною, треба не тільки думати, але і висловлювати свої думки, інакше людина не буде відрізнятися від черепахи.

¹³¹ Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War*, 101–103.

UHG i och med att det hade visat sig att Europa inte var särskilt entusiastiskt på att konfrontera Sovjetunionen och att utöva påtryckningar på landets ledning (i europeiska huvudstäder var man orolig över att Sovjet skulle träda ut ur Helsingforsavtalet på grund av allt för från kritik);¹³² 2) massarresteringar under hösten 1977- början av 1978 var ett ytterligare bevis på att "hökar" i Kreml fick överhand och alla förhoppningar om samarbete, illusoriska som de var, rann ut i sanden; 3) de förlopp som präglade andra hälften av 1970-talet visade med all tydlighet att konstruering av "det sovjetiska folket", alltså kulturell och språklig assimilering av icke-ryska folkgrupper, skulle fortgå.

Under sommaren 1978 författade UHG tre texter som både sammanfattade gruppens arbete och kastade ljuset på hur UHG skulle fortsätta sitt arbete. Den 1 juni 1978 skrev UHG:s medlemmar Oleksa Tyhyj och Vasył Romanjuk *Історична доля України (Ukrainas historiska öde)*.¹³³ I texten sammanfattade författarna Ukrainas och UHG: s historia. Därefter föreslog författarna att övergå till konkreta handlingar för att motverka Moskvas assimileringspolitik. Från och med detta dokument fanns det tydligen ingen återvändo eftersom gruppen påstod följande:

Vi är demokrater. FN: s allmänna deklaration om mänskliga rättigheter, FN: s dokument om nationernas och folkens suveränitet och självbestämmanderätt är för oss de högsta principerna för medborgerlig och nationell samexistens. Vi tar avstånd från kommunistiska partiets politik i fråga om den nationella frågan, tolkningen av begreppet demokrati ...¹³⁴

Detta stycke är högst intressant eftersom UHG härmed meddelade att de inte längre befann sig i samma ideologiska rum som myndigheterna. Hittills försökte UHG imitera sina kollegor i Moskva och åberopade Lenins texter och den sovjetiska konstitutionen. På det viset försökte man alltså agera inom det existerande koordinatsystem eller en politisk diskurs som tillhåll tydliga regler för produktion av utsagor. Enligt Yurchak, var denna politiska diskurs förankrad i tre odelade och reciprokt beroende delkomponent eller *master signifiers*: Lenin, kommunistparti och kommunism. Marxism-leninistiska teorin (Lenin) var den vetenskap som användes för att beskriva och förbättra verkligheten, kommunistpartiet var den agent som tillämpade denna vetenskap och kommunismen var dess yttersta mål. För att accepteras som legitima i den sovjetiska diskursen skulle samtliga utsagor innehålla

---

¹³² Bilinsky & Parming, *Helsinki watch committees in the Soviet republics*, 7–34.

¹³³ *Український правозахисний рух*, 49–59.

¹³⁴ *Український правозахисний рух*, 50–51: Ми – демократи. Для нас вищими принципами громадського і національного співжиття є Загальна Деклярація Прав Людини ООН, пакти і документи ООН про суверенність і незалежність націй і народів. Ми відмежуємося від політики КПРС у національному питанні, трактуванні поняття демократії.

referenser till dessa *master signifiers*.¹³⁵ Oushakine påpekar i *The Terrifying Mimicry of Samizdat* att det säregna med de sovjetiska dissidenterna var att de agerade inom den dominerande diskursen utan att utmana den och erbjuda ett eget alternativ. Genom att gagna sig av existerande retoriska medel och legitimeringskällor fick de en politisk subjektivitet i det sovjetiska samhället. De sovjetiska dissidenterna utmanade aldrig den dominerande diskursen som sådan och istället ifrågasatte myndigheternas monopol att uttrycka, producera och reproducera den dominerande diskursen.¹³⁶

De dokument som UHG spred under sommaren 1978 tydde dock på en ny utveckling. Det tidigare nämnda legalistiska angreppssättet gav ringa resultat och fortsatta repressioner blev en ytterligare bekräftelse på att förändringar var omöjliga att åstadkomma inifrån systemet. Genom att avvisa Lenin som *master signifier* och den officiella *tolkningen* av vissa begrepp (t.ex. demokrati) gjorde UHG ett försök att placera sig utanför den officiella politiska diskursen. Med detta opponerade UHG sig inte enbart mot myndigheternas politik utan också mot sina Moskvabaserade kollegor.

I texten framhölls vidare vikten av att kämpa för Ukrainas självständighet med hjälp av fredliga och icke-våldsamma metoder. Författarna gav en lång lista av möjliga motståndsmetoder som varje ukrainare kunde tillämpa: det föreslogs bland annat att tala ukrainska i alla sammanhang, att avstå från alkohol och tobak (sic!), att vägra göra värnplikt ifall befäl inte talade ukrainska, att inte flytta till andra delar av Sovjet och att värna sin och andras rätt till frihet och värdighet samt att försvara Ukrainas suveränitet. Därefter gavs några råd om hur man skulle bete sig under rättegång och i fängelser. Författarna menade att till och en person kunde göra en stor skillnad. En modig handling kunde uppmuntra hundratals andra.

Den nuvarande situationen i Ukraina tvingar alla ukrainska patrioter, både hemma och utomlands, att ta moraliskt ansvar för nationens öde.¹³⁷

Richard Sakwa framhöll att dissidenternas största svaghet var avsaknad av ett tydligt alternativt program eller en idé om vad som skulle kunna komma efter Sovjets sammanbrott.¹³⁸ Min analys tyder på att åtminstone en del ukrainska dissidenter hade en förståelse om hur ett framtida samhälle skulle se ut. Medan UHG inte angav detaljer om exempelvis landets framtida ekonomiska politik skisserade man en riktning - ett självständigt

---

¹³⁵ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005), 110.

¹³⁶ Serguei Oushakine, "The Terrifying Mimicry of Samizdat," *Public Culture* 13 (2001: 2): 191–214.

¹³⁷ *Український правозахисний рух*, 54: Ситуація, яка склалася на Україні, зобов'язує всіх українських патріотів, як на батьківщині, так і поза її межами, взяти на себе моральну відповідальність за долю нації.

¹³⁸ Sakwa, *Soviet Politics in Perspective*, 211.

Ukraina där mänskliga rättigheter skulle respekteras. Med denna text försökte UHG organisera och mobilisera sina anhängare genom att erbjuda en gemensam handlingsplan. UHG ska dock inte betraktas som en politisk organisation; dess medlemmar underströk att gruppens funktion var att få till stånd ”moralisk opposition”.

I *Наші завдання (Våra uppdrag)*, text som skrevs under sommaren 1978, utvecklades och kompletterades den tidigare framlagda handlingsplanen.¹³⁹ Författarna påtalade inledningsvis den osäkra situationen som Ukraina befann sig i då det minsta försöket att hävda sina nationella rättigheter var ”en säker väg till schavott och koncentrationslägren”. Situationen beskrevs i dramatiska ordalag vilket var vanligt för aktivistnätverk.¹⁴⁰ Författarna påstod att alla moderata röster som tidigare hördes i kommunistpartiet nu var borta. Detta dokument återspeglade en djup pessimism som rådde i dissidentkretsar under sommaren 1978 eftersom de flesta UHG:s medlemmar antingen fick emigrera eller satt i fängelse. Efter två turbulenta år visste dissidenterna inte när och om deras kamp skulle bära frukt. Detta till trots menade gruppen att de skulle utvidga sin verksamhet och fortsätta kämpa för rätten till utbildning, anställning, pension, oavsett politiska åsikter och religiösa övertygelser; rörelsefrihet, samvetsfrihet osv.

Precis som i det föregående dokumentet vände sig gruppen till inhemsk publik med uppmaning att agera. Författarna menade att ukrainare hade blivit en passiv och likgiltig nation på grund av Stalins repressioner och förföljelser. Ett bevis på detta var det faktum att ”mångmiljonnationen stillatigande hade svalt administrationens (*UKP: s -min anm.*) inrikespolitiska kurs”. Enligt författarna bestod UKP:s nya kurs i att tränga undan det ukrainska språket från den offentliga sfären. Författarna kom fram till en sådan slutsats efter det att UKP:s första sekreterare Shcherbytsky höll sitt tal på ryska under den senaste partikongressen.

Det var felaktigt att tro, enligt författarna, att myndigheternas repressioner drabbade enbart UHG. En minsta avvikelse från partiets officiella kurs, ”passivt oliktankande”, förföljdes och bestraffades alltid med grymhet. UHG ansåg därför att varje individ borde göra en insats:

---

¹³⁹ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 21–28.

¹⁴⁰ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 27.

Det beror på oss alla, på vår offentliga verksamhet: om ett sådant ögonblick (den ukrainska nationens försvinnande – min anm.) kommer eller inte. Vi får inte glömma att despotism växer upp ur jord som är rikligt gödslad med allmänhetens likgiltighet...¹⁴¹

Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу (MR-kamp mot bakgrund av nationella strävanden av det ukrainska folket) var det tredje dokumentet som utkom under sommaren 1978.¹⁴² I texten förklarade UHG hur kampen för mänskliga rättigheter påverkade de ukrainska dissidenters kamp för Ukrainas självbestämmanderätt. Som jag tidigare skrev började UHG rikta sin kritik även mot sina kollegor i Moskva. I detta dokument påtalade UHG meningsskiljaktigheter som fanns mellan dissidentrörelserna i Moskva och sovjetisk periferi:

Anledningen är en annan, med våra nationella intressen är vi inskrivna i systemet av intressen av en starkare styrande nation. [...] Även i den moderna dissidentrörelsen står vi inför problem som är så pass olika att vi ofta inte kan förstå varandra.¹⁴³

De problem som artikulerades av de lokala icke-ryska Helsingforsgrupperna (som att få använda sitt modersmål inom skolväsendet) stod i bjärt kontrast till framför allt den ryska Helsingforsgruppen. Även om många ukrainska aktivister hade vänliga relationer med sina ryska kollegor och det rådde konsensus på konceptuellt plan fanns det motsättningar som gällde grundläggande frågor, däribland i vilken riktning staten skulle utvecklas.

Utifrån de tidigare citerade dokumenten är det tydligt att UHG strävade efter någon form av självständighet för Ukraina. Moskvas Helsingforsgrupp stödde UHG och dess krav genom att bland annat publicera gruppens texter. Men bland en större krets ryska dissidenter varierade inställningen till Ukrainas potentiella självständighet från negativ till neutral. Enligt Bilinsky var de ryska dissidenternas attityd till icke-ryska nationer problematisk. Författaren karakteriserar Solzjenitsyns inställning till icke-ryska nationer som “somewhat ambivalent at best and unsympathetic at worst”. De andra framstående ryska dissidenterna som Roy Medvedev och Andrei Amalrik uttalade sig negativt om ukrainarnas strävan till självständighet. Andrei Sakharov, Rysslands mest kända dissident, ansåg att nationalism i dess alla former var destruktiv och farlig. Enligt Sakharov, skulle man istället sträva efter

---

¹⁴¹ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 26: Від усіх нас, від нашої громадської активності буде залежати: наступить такий момент, чи ні. Ми не повинні забувати, що деспотизм виростає на полі, густо угноєному громадською ба

¹⁴² *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 29–35.

¹⁴³ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 32–33: Причина в іншому, Зі своїми національними інтересами ми вписані в систему інтересів сильнішої пануючої нації. Навіть в сучасному дисидентському русі перед нами стоять і виникають проблеми настільки не відповідні, що часто не можемо порозумітися.

Sovjetunionens demokratisering vilket skulle onödigöra bl.a. Ukrainas och Vitrysslands självständighet.¹⁴⁴

Dessa motsättningar fann sitt uttryck även i *MR-kamp mot bakgrund av nationella strävanden av det ukrainska folket*. Den antisovjetiska kritiken i UHG: s texter blev allt oftare antirysk:

Ja, alla är emot assimileringen av nationer, men en rysk dissident behöver inte ta itu med språkfrågor. Ukrainare, vitryss eller litauer står inför anklagelser för antisovjetism, nationalism och fängelse för att ha försvarat sitt modersmål i skola, universitet etc. En ryss, oavsett var han befinner sig, använder sitt modersmål, i varje republik, i varje högskola. Ukrainare drunknar i det ryska i sitt eget land.¹⁴⁵

Dessa farhågor hade tidigare artikulrats i *Memorandum XVIII*, utgivet i december 1977, där UHG menade att ryska/ ryskjudiska dissidenter fick en bättre behandling än de övriga etniska minoriteterna. Detta visade sig i mildare fängelsestraff och i tillstånd att emigrera som många ryssar och judar beviljades. I *Memorandum XVIII* skrev UHG:

Vi är upprörda över att regeringen förvandlar judarnas naturliga önskemål att utvandra till sina förfäders hemland till en svår uppgift; vi är upprörda över att man försöker presentera utvisningen av ryska dissidenter från Sovjetunionen för sovjetiska medborgare som utvisning av de ovärdiga; men framförallt är vi upprörda över diskriminering på grund av nationalitet, vilket manifesteras i fullständig berövande av icke-ryska dissidenter möjligheten att lämna Sovjetunionen.¹⁴⁶

UHG: s medlemmar skrev vidare att en sådan skillnad kunde förklaras med divergerande målsättningar av de ryska och ukrainska MR-rörelserna. De ryska aktivisterna kämpade för demokratin och de mänskliga rättigheterna medan de ukrainska (och alla andra icke-ryska) aktivisterna kämpade för ”samma sak plus nationella problem”. Enligt UHG hotade kampen för demokrati inte sovjetregimen. Däremot sågs icke-ryska Helsingforsgrupperna som särskilt farliga element då de pläderade för en större suveränitet och därmed hotade själva

---

¹⁴⁴ Yaroslav Bilinsky, “Russian dissidents' and their attitudes toward the non-Russian Nations,” *Nationalities Papers* 11 (1983:2): 190–204.

¹⁴⁵ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 33: Так, всі проти асиміляції націй, але російському дисидентові виступати з мовними проблемами не треба. Українцві ж, білорусові чи литовцві за те, що він виступить на захист рідної мови в школі, установі і т. п. грозить звинувачення в антирадянщині, націоналізмі і ув'язнення. Росіянин, куди б він не подався, у кожній республіці, у вищій школі послуговується рідною мовою. Українець на своїй землі захищається в російщині..

¹⁴⁶ *Український правозахисний рух*, 127–137: Нас обурює те, що природний потяг євреїв до вітчизни своїх предків уряд перетворює на шлях тяжких випробувань; нас обурює, що виселення із СРСР російських дисидентів він намагається представити радянським громадянам як прогнання негідних; але більш усього нас обурює дискримінація за національною ознакою, яка виявляється в цілковитому позбавленні неросійських іншодумців можливості виїзду із СРСР.

fundamentet av det sovjetiska systemet. Detta fundament vilade på ”myt om den rättvisaste lösningen på nationalitetsfrågan”, enligt författarna.

Från februari 1978 började gruppen sammanställa rapporter om MR-övergrepp i Ukraina. De publicerades senare i väst under titeln ”Informations bulletin”. Gruppen tog emot nya medlemmar som oftast redan avtjänade sina fängelsestraff. Därför var de nya medlemmarna inte aktiva och deras medlemskap var rent symbolisk.

Under 1979 lyckades UHG sprida enstaka memoranda som till stor del handlade om förföljelser som gruppens medlemmar utsattes för. Lejonparten av texterna var dock medlemmarnas brev från fängelse. Det är svårt att urskilja ett gemensamt drag eller ämne i dessa texter förutom en trend som allt tydligare framträdde. Medan gruppens författare tidigare skrev att de ämnade ”eliminera systemets deformationer”, började *själva systemet* framställas som en deformation. Lukjanenkos brev från februari 1979 är anmärkningsvärt.¹⁴⁷ Före detta jurist, skrev Lukjanenko direkt till ledningen av Ukrainska SSR (och inte till Moskvas myndigheter) och menade:

Sovjetunionens kommunistiska parti har inte ändrats. Det kan inte ens föreställa sig existensen av någon annan ideologisk kraft bredvid sig, och förtrycker alla sina ideologiska motståndare, och därefter försöker dölja fakta om förtryck. Det går inte längre att dölja det. Sedan hittar partiet på nonsens om mål, orsaker och ideologiska källor till dissidentverksamhet. Världen ser denna lögn, blir upprörd över och förlöjligar den. CPSU känner till bara en taktik - terror.¹⁴⁸

Samma åsikt framträdde i Jurij Lytvyns artikel *Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи (MR-rörelsen i Ukraina, dess principer och framtid)* från april 1979.¹⁴⁹ Författaren ansåg att den historiska och samhällseliga utvecklingen ledde till att staten hade avlägsnat sig från samhället. Staten omvandlades till ett slutet despotiskt system och bromsade samhällsutvecklingen. Det sovjetiska samhället krävde mera demokrati och frihet, enligt Lytvyn, och därför uppstod oliktankande. Systemet där staten inte är underställd samhällskontroll är dömt att degenereras i diktatur, de goda avsikterna till trots.

---

¹⁴⁷ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 425–432.

¹⁴⁸ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 427–428: КПРС не змінилася. Вона неспроможна навіть увітати собі існування поруч з нею якоїсь іншої ідейної сили, репресує всіх своїх ідейних супротивників, намагається приховувати факти репресій. Приховування не вдається. Тоді вона вигадує небилиці про цілі, причини зростання та ідейні джерела дисидентства. Світ бачить цю брехню, обурюється і глузує з неї.

¹⁴⁹ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 369–378.

3.4. Sammanfattning

Utifrån de analyserade texterna från 1976 till 1979 kan man konstatera att UHG operationaliserade Helsingforsavtalets humanitära del i syfte att uttrycka sitt missnöje med myndigheternas assimileringspolitik. Genom att referera till Helsingforsavtalets humanitära del pläderade UHG: s författare för utvidgning av Ukrainas suveränitet. Författarna framhöll att nationernas självbestämmanderätt är en grundläggande mänsklig rättighet. UHG menade att MR-efterlevnad i Ukrainas var omöjlig utan republikens självständighet. Därmed band UHG samman konceptuellt de mänskliga och nationella rättigheterna.

I de analyserade texterna konstaterade jag en tydlig förändring i tonläge kring våren 1977: från dialog till konfrontation. Denna förändring förklarade jag med de sovjetiska myndigheternas aggressiva reaktion på UHG: s kritik och Jimmy Carters makttillträde. Med sina texter försökte UHG även få till stånd diskursiva förändringar. I Memorandum II framförde UHG kritik mot de i väst rådande föreställningarna om Ukraina och därmed uttryckte en alternativ Ukrainadiskurs.

Utöver detta utmanade UHG den dominerande politiska diskursen i Sovjet. Från sommaren 1978 rörde UHG sig ifrån de tre *master signifiers* som kännetecknade den sovjetiska politiska diskursen: Lenin, kommunistparti och kommunism. I UHG: s texter framträdde en alternativ politisk diskurs som bottnade i respekt för mänskliga rättigheter och individens rättskapacitet. Helsingforsavtalet och den allmänna deklARATIONEN om mänskliga rättigheterna blev de enda legitimerande källorna. Följande aspekter av den alternativa diskursen lyftes upp i UHG: s texter: assimileringspolitik (russifiering), pseudokultur (ersättning av traditionell folkkultur och religion med rysk-sovjetiska nyskapelser), historiskt minne (Stalins repressioner och svältkatastrofen 1932–1933) och Ukrainas ”koloniala” status.

4. Historiebruk i UHG: s texter

I detta kapitel undersöker jag på vilket sätt UHG brukade historia i sina texter. Användningen av historia i dissidenternas texter har tidigare uppmärksammats av historiker. Enligt Zisserman-Brodsky var det vanligt bland etniska dissidenter att vända sig till historia för att mobilisera sina följare och legitimera sina separatistiska anspråk.¹⁵⁰ Sherlock framhåller att dissidenterna i de baltiska republikerna opererade med så kallade antagonistiska etniska myter. Antagonistiska etniska myter, som kunde vara antingen baserade på historiska fakta eller påhittade, idealiserade ett förlorat hemland och uppmanade allmänheten till att återställa det. I detta sammanhang underströks fientligheten av främmande krafter (som associerades med konkreta etniska grupper) som omöjliggjorde detta. Antagonistiska etniska myter hade en avgörande betydelse för 1980-talets sovjetiska samhälle i och med att de, genom att väcka starka känslor som sorg, ilska och rädsla, förstärkte separatistiska känslor.¹⁵¹

4.1. Andra världskriget

Precis som dissidenterna i baltstaterna, använde UHG: s författare flitigt historiskt stoff för att belägga sin argumentation och mobilisera sina läsare. UHG lyfte upp flera olika historiska teman i sina texter. ett övergripande ämne som fick en central plats i UHG: s texter var Stalins regeringstid. Stalin som historisk person omnämndes dock sällan och istället vändes uppmärksamhet mot två relaterade ämnen: Andra världskriget och svältkatastrofen i Ukraina 1932–1933.

Att temat andravärldskriget återkom ofta i UHG: s texter var inte en slump. Under Brezjnev-eran förvandlades minnet av andra världskriget till en omfattande kult. Denna kult bestod av officiella historiska berättelser, storslagna statyer i små- och storstäder samt ett högtidligt firande av segerdagen. Enligt Tumarkin, var Andra världskriget en viktig legitimeringskälla för kommunistpartiet under Brezjnevs regeringsperiod.¹⁵² Sherlock framhåller att myten om Stora fosterländska kriget var av ytterst vikt för systemets legitimitet och fungerade som grundpelaren av sovjetisk patriotism. Myten om Andra världskriget var således en av de viktigaste politiska myterna i Sovjet.¹⁵³

---

¹⁵⁰ Zisserman-Brodsky, *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union*, 162.

¹⁵¹ Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*, 129.

¹⁵² Nina Tumarkin, "The Great Patriotic War as myth and memory," *European Review* 11 (2003: 4): 595–611.

¹⁵³ Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*, 136–137.

Inledningsvis är det viktigt att påpeka att UHG sällan använde den i Sovjet vedertagna benämningen *Stora fosterländska kriget* och istället talade om *Andra världskriget*. I sina första texter använde UHG temat andra världskriget främst för att betona den gemensamma tragedin som drabbade Öst- och Västeuropa. I *Deklarationen* stod det:

Vi ukrainare lever i Europa, som två gånger plundrades av fruktansvärda krig under första hälften av 1900-talet. Dessa krig översvämmade det ukrainska landet med blod på samma sätt som länderna i andra europeiska länder.¹⁵⁴

Man kan anta att genom att skriva om Andra världskriget, försökte författarna riva en psykologisk vägg som skilde dem och publiken i Väst åt. Genom att betona sin europeiskhet och landets uppoffringar i andra världskriget ville författare krossa bilden av ukrainare som de kulturella Andra och därmed ta ett steg närmare en potentiell europeisk-amerikansk läsare. Man kan tänka sig att det inte var en trivial uppgift att hitta en gemensam grund att stå på förutom temat Andra världskriget. Ukrainas europeiska tillhörighet och uppoffringar i andra världskriget användes systematiskt i gruppens texter.

På liknande vis nämndes andra världskriget i *Memorandum II*: ”Länder, vars befolkning är två eller tre gånger mindre än Ukrainas människoförluster under andra världskriget, kommer att delta i Belgradkonferensen [men inte Ukraina].”¹⁵⁵ Att det fanns ett avvikande minne av Andra världskriget än det som presenterades i officiella medier framträdde i *Memorandum I*. I detta dokument nämndes Ukrainska upprorsarmén förbigående i ett passage om andra världskrigets följder i Ukraina. UHG skrev om att tusentals personer hade anklagats av sovjetiska myndigheter för att ha samarbetat med Ukrainska upprorsarmén och utsattes för tortyr och repressioner. Ukrainska upprorsarmén var en gerillaarmé som bildades 1942 i Volynien (en del av västra Sovjet som var ockuperad av Nazityskland) i syfte att kämpa för Ukrainas självständighet. Dess roll anses idag vara kontroversiell eftersom armén stred mot reguljär sovjetisk och tysk armé men samtidigt genomförde den etniska rensningen av polacker som bodde i Volynien. Ukrainska upprorsarmén beskrevs som en terroristisk organisation i officiell sovjetisk historiografi. UHG försökte inte bestrida den officiella synen på armén eller bortförklara Ukrainska upprorsarméns brott. Istället ville författarna påpeka att armén stred både mot Hitler och Stalin, det vill säga att Stalin och Hitler likställdes då deras handlingar innebar lika mycket

---

¹⁵⁴ *Український правозахисний рух*, 11. Ми українці, живемо в Європі, яка впродовж першої половини ХХ століття двічі була сплюндрована страхітливими війнами. Ці війни заливали кров'ю українську землю так само, як і землі інших європейських країн.

¹⁵⁵ *Український правозахисний рух*, 100. В Београдських Нарадах будуть представлені і такі країни, населення яких у два-три рази менше, як втрати України в останній світовій війні.

lidanden. Ur en vanlig ukrainares synpunkt fanns det ingen stor skillnad mellan de två historiska figurerna. Under 1930-talet medförde Stalins regering massterrorn, avkulakisering, kollektivisering och förföljning av troende. Det var inte minst därför som de invaderande tyska trupperna välkomnades med blommor och bröd av både ukrainare och ukrainska judar sommaren 1941. Det fanns hopp om att Wehrmacht skulle befria Ukraina från kommunisterna. Inom de första månaderna av den tyska ockupationen blev det uppenbart att dessa förhoppningar var grundlösa. Ungefär en miljon judar och tusentals romer avrättades. Ukrainarnas ställning var inte betydligt bättre då de ansågs vara *untermenschen* inom den nazistiska hierarkin. Hundratusentals ukrainare dog i koncentrationsläger medan ungefär två miljoner deporterades till Tyskland för att bli *ostarbeiter*, det vill säga utföra slavarbete på tyska företag.¹⁵⁶

Temat Andra världskriget figurerade även i brev och tal av UHG:s medlemmar. Till exempel, berättade Danylo Sjumuk i sitt öppna brev om att han rekryterades till den sovjetiska armén strax före andra världskriget och behandlades där som andraklassmedborgare då han inte fick bära på vapen. Han framhöll även Röda arméns inkompetens eftersom fem sovjetiska arméer, däribland hans bataljon, blev omringade och hamnade i tysk fångenskap under sommaren 1941. Sjumuk lyckades fly och anslöt sig till Ukrainiska upprorsarmén (som han kallar *nationell befrielse*):

Sedan dess har den stalinistiska regimen blivit lika hemsk för mig som Hitlerregimen. Sedan dess har inte bara kriget utan allt annat tappat sin mening för mig, och jag kände mig otroligt ensam, försvarslös och övergiven.¹⁵⁷

Även Sjumuk drog likhetstecken mellan Stalin och Hitler. Sjumuk konstaterade vidare att samtliga aktörer på östfronten ställde sig fientligt till ukrainarnas självständighetsrörelse:

Ryska och polska partisaner samt tyska straffbataljoner behandlade den ukrainska nationella rörelsen lika och riktade sina styrkor främst mot den. Om detta har jag har obestridliga och övertygande bevis.¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (New York: Doubleday, 2017), 409–410.

¹⁵⁷ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 951. З того часу режим Сталіна став для мене таким осоружним, як і режим Гітлера. Відтоді не лише війна, але й усе інше втратило для мене сенс, і я відчув себе неймовірно самотнім, безборонним і покинутим.

¹⁵⁸ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 952. Російські й польські партизани та німецькі карательні війська однаково ставилися до українського національного руху і спрямовували свої сили насамперед проти нього. Щодо цього я маю незаперечні й переконливі докази.

Bohdan Rebryk, UHG: s medlem, kallade fascismen och kommunismen ”tvillingar” Enligt honom var fascismen ”den brune dubbelgångaren av vår röda fiende”. Rebryk kritiserade den sovjetiska tolkningen av Andra världskriget:

Den sovjetiska regimen skryter gärna av de 20 miljoner sovjetiska medborgar som dog under kriget, till synes för Europas befrielse. När allt kommer omkring förintades över hälften av offren av de så kallade progressiva ”barrikadenheter” (ett unikt rent sovjetiskt fenomen, liksom koncentrationsläger), som under dödshot tvingade människor att försvara slaveri (Det kommunistiska Sovjet – min anm.).¹⁵⁹

Med barrikadenheter (från ryska *заградительные отряды*), även kallade anti-reträttstyrkor, menade Rebryk särskilda NKVD-enheter som sattes upp bakom det sovjetiska infanteriet för att ”förstärka och upprätthålla militär disciplin”, det vill säga att arkebusera de soldater som försökte retirera från slagfältet. Dessa enheter hade omfattande befogenheter och påstods stå bakom massavrättningar enligt ögonvittnens berättelser. Den sovjetiska propagandan förnekade användning av anti-reträttstyrkor och i memoarlitteraturen användes eufemismer som ”gröna uniformsmössor”.¹⁶⁰

UHG:s medlemmar ställde sig alltså kritiskt till det officiella narrativet om Andra världskriget som en ärofylld seger av det sovjetiska folket över fascismen. Genom att yttra en alternativ syn på Stora fosterländska kriget urholkades en av grundpelarna av den sovjetiska ideologin. Betydelsen av UHG: s texter skall dock inte överskattas – de analyserade exemplen var de första försöken att *öppet* kritisera myten om Stora fosterländska kriget. Eftersom syftet med myten om Stora fosterländska kriget var att skapa grunden för en gemensam sovjetisk identitet, ledde kritiken mot myten till destabilisering av systemet. Denna myt skulle dock behålla sin integrerande kraft till slutet av 1980-talet då det sovjetiska systemets entropi nådde sin kulmen.

4.2. Holodomor

Holodomor eller svältkatastrofen i Ukraina 1932–1933 är ett annat tema som löper som en röd tråd genom UHG: s texter. Anne Applebaum framhåller i *The Red Famine* att Holodomor var en otroligt traumatisk upplevelse. Till och med de som överlevde Andra världskrigets

---

¹⁵⁹ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 549. Радянський режим любить вихвалитися 20 мільйонами радянських громадян, що загинули під час війни буцімто за звільнення Європи. Адже добра половина з них була знищена т. зв. «прогресивними» «загороджувальними загонами» (явище унікальне, чисто радянське, як і створення концтаборів), які під страхом смерти гнали людей захищати рабство.

¹⁶⁰ Любов Легасова, ”Загороджувальні загони” і *Енциклопедія історії України*, Т. 3 (Київ : Наукова думка, 2005), 193.

grymheter hade svårt att skaka av sig minnet av det som hänt under 1932–1933. Ännu mera nedslående var myndigheternas totala tystnad om svältkatastrofen. Detta till trots levde minnet om Holodomor i familjehistorier och dagböcker. Paradoxalt nog började man öppet tala om Holodomor först under den nazistiska ockupationen 1941–1945. Tyskarna använde svältkatastrofen som ett ideologiskt vapen i sin propaganda i syfte att vinna sympatier hos lokalbefolkning och väcka fientliga känslor mot Sovjetunionen. Affischer och karikatyrer visade svältande bönder och i tidningar publicerades kritiska artiklar om Holodomor. Särskilt inflytelserik blev artikeln av civilekonomen Sosnovyi som publicerades i november 1942. I artikeln analyserade han hur och varför svältkatastrofen 1932–1933 inträffade. Sosnovyi kom till slutsatsen att svältkatastrofen arrangerades av Stalin i syfte att kväsa oppositionen på landsbygden. Författaren menade att svälten 1932–1933 inte kunde förklaras med andra faktorer som exempelvis dåliga väderförhållanden som låg bakom svältkatastrofen 1921. Applebaum framhåller att Sosnovyi skapade ett alternativt narrativ om svältkatastrofen. Sosnovyis idéer skulle senare ligga till grund för teorin om att svältkatastrofen 1932–1933 var ett folk mord på ukrainare och således ett försök att utplåna hela den ukrainska nationen. Efter andra världskriget koncentrerade sig sovjetiska historiker på stora fosterländska kriget och svältkatastrofen förblev ett tabuämne.¹⁶¹

Det är värt att notera att svältkatastrofen 1932–1933 var en ytterst komplicerad och mångfacetterad historisk händelse som drabbade flera olika etniska grupper i Ukraina, Kazakstan, Norra Kaukasus och västra Sibirien. Det råder idag olika åsikter om huruvida svältkatastrofen 1932–1933 var planerad av Stalin och om den var riktad enbart mot ukrainare i syfte att eliminera ett potentiellt motstånd.

I *Memorandum I* skrev UHG:

Det ukrainska folket, som inte drabbats av hungersnöd på många århundraden, förlorade i svält mer än 6 miljoner människor 1933. Det var en rikstäckande hungersnöd som artificiellt skapades av myndigheterna: brödet konfiskerades tills ingenting fanns kvar; till och med ugnar och uthus förstördes på jakt efter gömt spannmål.¹⁶²

---

¹⁶¹ Applebaum, *Red Famine*, 414–415.

¹⁶² *Український правозахисний рух*, 68: Український народ, котрий протягом багатьох століть не знав голоду, у 1933 році втратив понад 6 мільйонів чоловік, які загинули від голодної смерти. Це був всенародний голод, штучно створений органами влади: хліб відбирали до останньої зернини, руйнували навіть печі та господарчі прибудови в пошуках схovanого зерна.

Holodomor och dess artificiella karaktär framställdes som ett etablerat faktum. UHG försökte alltså inte ställa sig kritiskt till teorin om att Holodomor var en arrangerad, uppsåtlig svält. Istället tog man i bruk en ”färdig” myt och försökte återanvända den i sin verksamhet.

Ett annat exempel återfinns i *Ukrainas historiska öde*:

Avkulakisering, den konstgjorda hungersnöden 1933, kriget med Nazityskland och efterkrigstrepessioner, särskilt i de västra regionerna, kostade det ukrainska folket omkring 17 miljoner människoliv.¹⁶³

Holodomor omnämndes även i dissidenternas brev. Till exempel, skrev Lytvyn i sitt brev:

... varken den "röda terror" eller svältkatastrofen 1933 eller repressioner 1934–1937 eller efterkrigskampen mot "Banderas banditer" (Ukrainska upprorsarmé – min anm.) bröt det ukrainska folks frihetsälskande anda...¹⁶⁴

Bohdan Rebryk skrev om Holodomor i sitt öppna brev:

Och när detta inte var tillräckligt (massterrorn mot intelligentsian – min anm.), kastade sig despotismen över vanliga människor. Resultatet blev en uppsåtlig, organiserad svält. På bara några månader under 1933 dödades sju miljoner människor, inklusive barn, kvinnor och de äldre. Vi måste inte bara komma ihåg dessa oskyldiga själar utan också hämnas på dem som förstörde dem.¹⁶⁵

Kasianov framhåller att man bör skilja på Holodomor som en historisk händelse och Holodomor som en uppsättning av ”stereotypiska föreställningar och diskursiva praktiker som beskriver och interpreterar svältkatastrofen 1932–1933”. Enligt författaren pågick konstruering av Holodomor av ukrainsk diaspora i USA och Kanada från slutet av 1970-talet. Under denna tidsperiod erkändes Holocaust, folkmordet på judar, officiellt av USA vilket inspirerade den ukrainska diasporan. Genom att sprida information om Holodomor ville man få erkännandet av Ukraina som ett subjekt av världshistoria. En framträdande roll i vetenskapligt underbyggande och akademisk legitimering av Holodomor som ett uppsåtligt folkmord på ukrainare spelade Ukrainian Research Institute at Harvard University (grundad

---

¹⁶³ *Український правозахисний рух*, 53: Розкулачування, штучний голод 1933, війна з фашистською Німеччиною і післявоєнні репресії, зокрема в західних областях, коштували українському народові біля 17 мільйонів жертв.

¹⁶⁴ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 373: ні «красний терор», ні голод 1933 року, ні репресії 1934–1937 (років), ні післявоєнна боротьба з «бандерівським бандитизмом» не зламала свободололюбивого духу українського народу.

¹⁶⁵ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 546: А коли й цього виявилось замало, деспотія, ніби сп'янівши від безвинної крові, кинулась на просте населення. У результаті - зумисне організовані голоди. Лише за декілька місяців 1933 року було знищено 7 мільйонів людей, серед них діти, жінки, старі. Треба не лише пам'ятати про ці безневинні душі, але й мстити тим, хто їх знищив.

1973 med hjälp av finansiellt stöd av den ukrainska diasporan) och Canadian Institute of Ukrainian Studies (grundad 1975 av ukrainsk diaspora i Edmonton).¹⁶⁶ UHG visste med största sannolikheten lite om hungersnöden 1932–1933 i och med att arkiv var avstängda för publiken. De flesta uppgifterna kom via BBC: s och Voice of America: s radiosändningar samt diasporalitteratur. Den informationen var långt ifrån objektiv och var stark färgad av ideologisk konfrontation mellan väst och Sovjet. En förklaring till varför UHG inbäddade Holodomor i sin retoriska apparat kan vara att svältkatastrofen 1932–1933 hade stark mobiliserande potential. Holodomor blev således en *antagonistisk etnisk myt* som genom att väcka vrede och sorg bidrog till en ökad samhörighetskänsla hos den ukrainska allmänheten.

4.3. Fördraget i Perejaslav

Vid sidan av stalinismen utsatte UHG för kritik en rad andra officiella myter. I den första delen av *Memorandum V* som handlade om Ukrainas statsskap gick författarna in på en lång parentes för att vederlägga den officiella myten om ”brödrafolken” och ”rysk-ukrainsk vänskap”. Enligt den sovjetiska historiografin hade ”rysk-ukrainsk vänskap” sitt ursprung i fördraget i Perejaslav 1654. Efter ett långvarigt krig mot Polsk-litauiska samväldet arrangerade Zaporizjzja-kosackerna ett öppet rådsmöte i staden Perejaslav. Där beslöt kosackerna att ingå en union med Tsarrysland. I samband med detta svor hetman Bogdan Chmelnytskyj, kosackernas ledare, trohetseden till Ryssland. Denna händelse blev sedermera en central del av det sovjetiska narrativet om ”brödrafolken” då fördraget i Perejaslav beskrevs av sovjetiska historiker som en oundviklig återförening av det rysk-ukrainska folket. De sovjetiska historikerna utgick från idén att ukrainare var en ”stam” av det storryska folket. Detta synsätt formulerades i Ryssland under första hälften av 1800-talet som en del av den officiella ideologiska doktrinen under namnet ”officiella nationalitet”. Denna doktrin implicerade att det fanns ett slaviskt ryskt folk som bestod av flera stammar varav ukrainare var en under namnet ”lillryssar”. Denna stams historia skrevs in den ryska kontexten. Dåtidens ryska historiker urskilde därför nord- och sydryska folkgrupper som talade respektive norra och södra dialekten av ryska språket. Det ukrainska språket betraktades alltså som en dialekt av ryska.¹⁶⁷

Frågan om ukrainarnas ställning i det ryska imperiet och sedermera Sovjetunionen är komplex och mångfacetterad. Utifrån *longue durée*-perspektiv varierade ukrainarnas ställning

---

¹⁶⁶ Георгий Касьянов, ”Голодомор и строительство нации,” *Pro et Contra* 13 (2009: 5): 24–42.

¹⁶⁷ Масненко, ”Мифологема ”братских народов” как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии”, 185–187.

i det ryska riket och var högst ambivalent. Andreas Kappeler angriper frågan ur top-down-perspektivet och anser att det ryska imperiet kännetecknades en invecklad etnisk hierarki där en etnicitets position var avhängig av tre dynamiska och ömsesidigt sammankopplade faktorer: 1/ den etniska gruppens faktiska eller förmodade lojalitet mot staten och den regerande dynastin; 2/ dess inre sociala struktur; 3/ kulturella faktorer såsom religion, språk och livsstil.¹⁶⁸

De ryska tsarerna eftersträvade en politisk och social stabilitet inom sitt rikets gränser och därför prioriterade undersåtarnas lojalitet mot centrum. Under 1700- och 1800-talet genomgick de ryska tsarernas attityd mot ukrainare flera förändringar: från misstro och förakt på grund av Ivan Mazepas förräderi under 1700-talet till något positiv inställning under första hälften av 1800-talet då många ukrainare tjänstgjorde och innehade högsta befattningar vid ryska hovet. I slutet av 1800-talet låg ukrainare däremot lågt i denna hierarki i samband med sina anspråk på självbestämmanderätt.¹⁶⁹

Enligt Kappeler, bottnar ryssarnas ambivalenta inställning till ukrainare i politiska och sociala processer som kännetecknade 1700- och 1800-talen. Under 1700-talet, som resultatet av fördraget i Perejaslav, inkorporerades Hetmanatet (kosackernas statsbildning) successivt i det ryska imperiet. Till följd av denna process hamnade ukrainare som bodde i kosackautonomin på högsta trappsteg av det ryska rikets etniska hierarki. Under 1700-talet fortsatte Ryssland att expandera västerut. Till följd av Polens andra delning 1793 erhöll Ryssland kontroll över bland annat Podolien, Kiev, Brazlavsjtjyna, Östra Volynien - områden med övervägande ukrainsktalande befolkning. En stor del ukrainare på dessa territorier var livegna bönder och tillhörde således de absolut lägsta samhällsklasserna. Denna status fick de behålla under den nya monarken samtidigt som polska godsherrar behöll sin adliga status och privilegier. Det uppstod alltså en kontroversiell situation – under 1800-talet fanns det en stor grupp ukrainare som tidigare inkorporerades i Tsarryssland och hade omfattande privilegier samtidigt som en annan omfattande grupp ”nya” ukrainare hade den lägsta statusen som livegna.¹⁷¹

Under 1800-talet konstruerades i den ryska kulturen en bild av ukrainare som ett utbildat och primitivt bondefolk samtidigt som Hetmanatukrainare (f.d. kosacker) eller så kallade lillryssar upphörde att uppfattas som en separat etnisk grupp. Den ukrainska kulturen

---

¹⁶⁸ Андреас Каппелер, ”Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії,” *Київська старовина* 5 (2001): 8–20.

¹⁶⁹ Каппелер, ”Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії,” 8–9.

¹⁷¹ Каппелер, ”Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії,” 10-14.

kom att uppfattas som sekundär och språket ansågs vara dialekt av ryska språket. Ukrainare stod närmast det ryska samhället kulturellt och kunde besitta samma rättigheter som ryssar ifall de valde att total upplösas i den stora ryska kulturen (många ukrainare gjorde detta val och gjorde hisnande karriärer, författaren Gogol kanske är det mest kända exemplet). Detta i sin tur ledde till en långvarig ambivalens av den ukrainska identiteten där lojalitet mot det ryska språket och den ryska kulturen koexisterade med vördnad för ukrainska kulturen.¹⁷²

Kommunisternas ankomst till makten medförde en temporär brytning med den tsarryska politiken. Ryska imperiets diskriminerande politik kritiserades hårt av både Lenin och tidiga sovjetiska historiker. Under 1920-talet erkändes ukrainare som en egen etnisk grupp med egen historia. Det nya synsättet visade sig vara kortvarigt och 1930-talet såg successiv återvändning till ”storryska” diskursen. Jämställdheten av sovjetiska folkgrupper som präglade den sovjetiska politiken under 1920-talet gav plats åt folkgruppernas hierarki där det ryska folket intog ledande, ”vägvisande” roll. Ryska folket framträdande position konsoliderades också semantiskt - ryssarna började (på Stalins initiativ) officiellt benämnas som ”första bland lika” (1936) och ”det stora ryska folket” (1937).¹⁷³

Inom den historiska vetenskapen pågick det samtidigt ”rehabilitering” av tsarernas koloniala politik. I det sammanhanget fästes betydande uppmärksamhet vid fördraget i Perejaslav som beskrevs som ”återförenandet av Ukraina och Ryssland”. Det var i samband med 300-årsjubileum av denna händelse som Krim oblast överfördes till Ukrainska SSR.¹⁷⁴ I motsats till den officiella sovjetiska historiografin menade UHG att fördraget i Pereslavl på lång sikt medförde inget annat än ”dramatisk försämring av kulturellt och andligt liv, hänsynslöst utnyttjande av naturresurser, oupphörligt folkmord”.¹⁷⁵ De stora ryska makthavarna som Peter I, Katarina II och Stalin var led i ett system av förtryck och exploatering som det ryska imperiet utövade på de underkuvade folken, påstods i texten. Därför, ansåg författarna, var det hög tid att tala bladet från munnen om att Ukrainas och alla andra delrepublikernas ”självständighet” var bara ”en illusion, en hägring”. Genom att göra så upphörde alla verbala manipulationer och tvetydigheter.

Bohdan Rebryk framställde fördraget i Perejaslav på liknande sätt:

---

¹⁷² Капцелер, ”Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії,” 17–20.

¹⁷³ Масненко, ”Мифологема ”братских народов” как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии,” 190.

¹⁷⁴ Масненко, ”Мифологема ”братских народов” как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии,” 192.

¹⁷⁵ *Український правозахисний рух*, 21. деградація культурного й духовного життя, нещадна експлуатація природних ресурсів, безупинний геноцид.

I år är det 325 år sedan Ryssland förslavade Ukraina. Under dessa år har man ständigt inplanterat tanken om att vårt folk är sekundärt, att vårt folk är en yngre bror i den mytiska familjen av tre folk.¹⁷⁶

Fördraget i Perejaslav framställdes som en brytningspunkt i ukrainsk historia också i *Ukrainas historiska öde*. I detta dokument gavs en kortfattad exposé av ukrainsk historia. Enligt författarna hade ukrainsk statskap en lång tradition i och med att den härstammade från den medeltida statsbildningen Kiev-Rus. Perioden då Storfurstendömet Litauen hade kontroll över dagens västra och centrala Ukraina framställdes något idealiserat:

Som en del av den litauiska staten var ukrainarna inte förtryckta människor, de brukade fritt sina ägodelar, befolkningen växte och utvecklade fritt sin anda och kultur. Ukrainska litterära språk var det officiella statsspråket på den tiden.¹⁷⁷

När Litauen gick in i unionen med Polen ändrades situationen till det sämre, ansåg författarna. Polackerna försökte påtvinga katolicismen och förbjuda ukrainska språket vilket ledde till Chmelnytskyj-upproret och undertecknandet av fördraget i Perejaslav. Följderna var katastrofala enligt författarna:

Ukraina förvandlades till en av de ryska imperiets provinser. Ukraina har förlorat all autonomi, administrativt självstyre (städer förlorade Magdeburgrätten), ekonomiskt oberoende. Den ukrainska kyrkan blev beroende av Moskvas patriark. Peter I förbjöd det ukrainska språket i kyrkan och i vetenskapen.¹⁷⁸

Överlag framställdes samtliga grannar som fientliga. Författarna ansåg att grannlänternas motiv var att erövra och dominera (författarna nämnde Ryssland, Polen, Österrike-Ungern, Rumänien, Tjeckoslovakien). Ryssland var i detta avseende inte ett undantag - det säregna var att den rysk-ukrainska unionen varade en jämförelsevis lång tid.

Det är inte svårt att se varför UHG försökte sticka hål på myten om ”rysk-ukrainsk vänskap” och dess hörnsten - fördraget i Pereslavl. Denna myt som vilade på idén om att ryssar och ukrainare var ett enda folk, blev fundament för den nya *slijanije*-politiken under 1960-talet. Med hjälp av denna myt vidmakthölls Ukrainas underordnade ställning. Dessutom omintetgjordes all argumentation för Ukrainas eventuella självständighet.

---

¹⁷⁶ *Український правозахисний рух*, 558. У цьому році сповнилося 325 років з дня поневолення України Росією, на протязі яких нашому народові постійно прививається почуття вторинности, відводиться роля молодшого брата у мітичній сім'ї трьох народів.

¹⁷⁷ *Український правозахисний рух*, 52. У складі литовської держави українці не були пригнобленим народом, свободно господарювали на своїй землі, множилися і свободно розвивали свій дух і свою культуру. Українська літературна мова була офіційною державною мовою того часу.

¹⁷⁸ *Український правозахисний рух*, 52–53. Україна була перемінена в одну з провінцій Російської імперії. Україна втратила цілу авгономію, адміністративну самоуправу міста -- магдебурське право, економічну незалежність. Українська церква попала в залежність від московського патріярха. Указом Петра I заборонено українську мову в церкві і в науці.

4.4. Sammanfattning

Sherlock framhåller att myter och ideologi är sammanflätade eftersom myter underbygger ideologin medan ideologin ger upphov till nya myter. I Sovjet var historiska myter synnerligen viktiga i och med att sovjetmaktens legitimitet vilade på dem. För att kunna få till stånd förändringar, för att kunna gå vidare och konstruera en ny diskurs behövde UHG gå till botten med de befintliga historiska myterna och vederlägga dem.¹⁷⁹ Eftersom UHG:s mest prominenta medlemmar var författare, jurister och f.d. partipropagandister, var de fullt medvetna om systemets akilleshäla. Genom att ge en ny alternativtolkning av historiska händelser som Holodomor, andra världskriget och fördraget i Pereslavl skapade UHG ett fundament för en alternativ diskurs. Särskilt uppmärksamhet ägnade författare åt myten om ”rysk-ukrainsk vänskap”. Att författarna lade speciellt vikt vid denna myt beror, enligt mig, på det faktum att en stor del ukrainare, framför allt i östra delen av Ukraina, hade internaliserat denna myt och uppfattade sig organiskt som en del av det ryska folket. Dessutom användes denna myt för att rättfärdiga en kulturell och språklig assimilering av det ukrainska folket. I UHG:s texter brukades historia för att underbygga och komplettera en alternativ politisk diskurs. Därtill försökte UHG konstruera ett koherent kollektivt minne.

---

¹⁷⁹ Sherlock, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia*, 4.

5. Ordval och metaforer i UHG: s texter

I detta kapitel tittar jag närmare på ordval och metaforer i UHG:s texter. Som jag tidigare konstaterade i avsnittet 3.1 strävar aktivistnätverk efter att påverka hur ett fenomen eller ett skeende uppfattas och tolkas, med andra ord, vill aktivisterna få till stånd diskursiva förändringar. Enligt Keck och Sikkink var språket och ordval ytterst viktiga i aktivisternas texter eftersom de inte bara kallsinnigt och abstraherat rapporterade om MR-övergrepp utan medvetet valde specifika språkliga uttryck för att få reaktioner. Till exempel skriver författarna om hur kvinnorrättsaktivisterna lyckades ändra omvärldens attityder i fråga om kvinnlig könsstympning genom att ersätta det neutrala och intetsägande begreppet ”kvinnlig omskärelse” med mycket konkretare ”kvinnlig könsstympning”.¹⁸⁰

Nedan undersöker jag hur UHG: s aktivister gestaltade sig själva och sovjetmakten. I det sammanhanget är ordval ett intressant studieobjekt i och med att det kan avslöja hur ett ämne perspektiveras.

5.1. Lexikal analys

UHG: texter är uppbyggda kring dikotomin mellan UHG och de sovjetiska myndigheterna. UHG beskrivs som en frisk och framåtblickande organism medan de sovjetiska myndigheterna framställs som en aggressiv bakåtsträvande organism. UHG (även personlig pronomen *vi*, och i vissa fall - *gruppen*) gestaltas som en frisk och framåtblickande organism som växer, talar, lyssnar, samlar information, reagerar osv. Till exempel: *Gruppen växte inte upp från noll (виросла Група не на порожньому місці), gruppen kan ge många exempel (Група може навести багато прикладів), gruppen har bevis på ... (Група має поважні докази)* osv.¹⁸¹ I många fall ersätts UHG med personlig pronomen *vi*. Till exempel skrev UHG i Memorandum I:

Vi ukrainare lever i Europa, som två gånger plundrades av fruktansvärda krig under första hälften av 1900-talet.¹⁸²

---

¹⁸⁰ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders*, 19.

¹⁸¹ Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали, 30–31.

¹⁸² Український правозахисний рух, 11.

Användningen av personlig pronomen vi är vanligt för politiska texter och brukar åtföljas av konkretiseringar.¹⁸³ Författarna valde att identifiera sig som ukrainare och på detta sätt ville antagligen markera att de agerade å alla ukrainares vägnar.

Det något vaga "vi ukrainare" kompletterades i Memorandum II med en betydligt mera nyanserad bild.¹⁸⁴ Författarna använde benämningar som "medborgerliga rättighetsaktivister" (борці за громадянські права), "demokratiska krafter" (демократичні сили), "dissidenter", som är "obrutna, härdade, fast beslutna att fortsätta kampen för de mänskliga rättigheterna" (незломлені, загартовані, сповнені рішучості продовжувати боротьбу за людські права). Författarna använde adjektiv "ny", "modig", "djärv" och "progressiv" när de skrev om sig själva och andra oliktankande. Sin verksamhet beskrev de som "försvarslös". Det nya "vi" var alltså "ett nytt, okänt socialt fenomen som myndigheterna inte är redo för" ("нове, незнайоме суспільне явище, до якого органи влади не готові").

Texternas temporala organisation är notabel då gruppen förknippade sig själv med framtiden, progress medan myndigheterna beskrevs som en bakåtsträvande icke-levande, onaturlig struktur. I Memorandum V ansåg författare att UHG var "framtidens hopp", och tillade *framtiden tillhör MR-organisationer* (Майбутнє за правозахисним рухом).¹⁸⁵ I sitt öppna brev skrev Lukjanenko om kommunistpartiets ledning att *den gamla ledningen är rädd för allt nytt och vågar inte gå i dialog med folket* (старезне керівництво боїться всього нового, не відважується йти на діалог з народом).¹⁸⁶

Medan UHG talade relativt lite och oftast förbigående om sig själv, diskuterades myndigheternas aktioner utförligt. Ordet *Vlada* (влада) som kan översättas som "makt" och "myndigheterna" användes för att beskriva aktivisternas opponenter. Förutom *vlada* använde UHG även andra ord för att referera till makthavarna: *nomenklatura* (номенклатурні особи), *statsstrukturer*, *byråkratiska strukturer* och *KGB*. Myndigheterna beskrevs som *anemiska*, *fega* och *antievolutionära*. I Memorandum V skrev författarna *sovjetiska myndigheterna är evolutionens och hela mänsklighetens fiende*.¹⁸⁷

KGB omnämns ofta i UHG:s texter och beskrivs som "själlös maskin" (бездушна машина) som torterar aktivister och agerar *godtyckligt* (свавільно). Eftersom KGB och

---

¹⁸³ Teun A. van Dijk, *What is Political Discourse Analysis?* I Teun A. van Dijk, *Political linguistics* (Amsterdam: Benjamins, 1998), 33.

¹⁸⁴ *Український правозахисний рух*, 99–103.

¹⁸⁵ *Український правозахисний рух*, 19–31.

¹⁸⁶ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 427.

¹⁸⁷ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 428–429.

rättsväsendet är maskiner beskrivs domstolsbeslut som *omänskliga* (нелюдський вирок). Liknande figurativt uttryck används då UHG skriver om regeringen. I *Våra uppdrag* stod det: *Partiet och regeringen vill bara ha robotar [istället för aktiva medborgare]*.¹⁸⁸ Tanken om att den sovjetiska ledningen är gammal och oförmögen att anpassa sig till den nya verkligheten löper som röd tråd genom UHG: s texter. Mot slutet av 1970-talet hade Brezjnev och hans omgivning dålig fysisk hälsa vilket återspeglades i sovjetisk folklöre och dissidenternas texter.

KGB framställdes som ”en brottslig organisation” som *fabricerar, ljuger, beslagtar* osv. Vid ett annat tillfälle beskrevs KGB som ”en militär organisation som sätter upp våld mot heliga mänskliga rättigheter” (воєнна організація, котра святому людському праву протиставляє грубу силу).¹⁸⁹ UHG:s aktivister menade vidare att den sovjetiska underrättelsetjänstens handlingar var av *olaglig, okonstitutionell karaktär och var därför antisovjetiska* (були антиправові, антиконституційні – отже антирадянські).¹⁹⁰

De sovjetiska myndigheterna framställdes i sin tur inte bara som olagliga utan också som *ociviliserade* och *antiprogressiva*. I *Memorandum II* skrev UHG: *i en civiliserad stat kan det här (MR-övergrepp – min anm.) inte pågå länge* (в цивілізованій державі це не може діятись довго).¹⁹¹ I *Memorandum I* ställdes likaledes en retorisk fråga: ”Kan en stat betraktas som civiliserad om den, efter att ha godkänt internationella konventioner som garanterar de högsta mänskliga rättigheterna, för eget bruk utfärdar lagar som upphäver dessa rättigheter?”¹⁹²

Myndigheternas reaktioner på UHG: s verksamhet beskrevs som brutala: ”Politiska bankrutter blev upprörda och bombarderade gruppen av hjältar med all tyngd och kraft av statens knytnäve.”¹⁹³ Brezjnev och hans undersåtar utmålades som ett gäng kriminella avfallingar från en renlärig kommunism. I *Memorandum I* stod det att KGB:s verksamhet stod i strid med Lenins budskap om att de förtryckta nationernas nationalism var politiskt och moraliskt berättigad. I det sammanhanget var det ofta förekommande i UHG:s texter uttrycket ”myndigheterna som kallar sig sovjetiska” (органи влади, котрі називають себе радянськими) påfallande. Den underliggande tanken som författarna ville förmedla var att sovjetmakten var usurperad. Enligt aktivisterna var det alltså inte den sovjetiska regeringen

---

¹⁸⁸ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 26.

¹⁸⁹ *Український правозахисний рух*, 101.

¹⁹⁰ *Український правозахисний рух*, 79.

¹⁹¹ *Український правозахисний рух*, 102.

¹⁹² *Український правозахисний рух*, 74.

¹⁹³ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 23. Політичні банкроті обурились, і обрушили на Групу героїв усю вагу і міць державного кулака.

som institution som var ansvarig för orättvisa domstolsbeslut utan virulenta stormaktschauvinister som hade gripit makten.

För att uppmana allmänheten att ageraframställdes den rådande situationen som kritisk, nära apokalyptisk. Oles Berdnyk skrev i sitt öppna brev: ”Vi utropar SOS från djupet av det sociala infernot, helvetet av laglöshet som historien ännu inte har känt.”¹⁹⁴ I UHG: s brev från den 30 oktober 1979 stod det: ”Vi måste ha bråttom, vi måste agera [...] UHG står inför hotet om sin fysiska kvävning.”¹⁹⁵ Motståndsförhållandet mellan dissidenterna och myndigheterna fick därför en eskatologisk tolkning. Enligt författarna närmade världen sig sitt slut, då ”vi har närmat oss till degeneration av mänsklig själ” och UHG var den ljusa styrkan som kunde rädda situationen (”de var ljusa strålar i fullständigt mörker”).¹⁹⁶

5.2. Metaforer i UHG: s texter

Enligt Boréus och Bergström är metaforer en överföring av benämning från ett objekt eller verklighetsfenomen till ett annat på grundval av deras likhet i något avseende.¹⁹⁷ Lakoff framhåller att metaforer påverkar hur vi uppfattar och strukturerar verkligheten. Metaforer kan därför få status av sanning och sanktionera ett visst beteende, berättiga målsättningar och reaktioner.¹⁹⁸ Nedan analyserar jag de metaforer som jag kunde identifiera i UHG: s texter. Metaforen MÄNNISKORÄTTSKAMP – RELIGIÖS KAMP är central i UHG: s texter (jag skriver ut metaforen med stora bokstäver för att markera att detta är en hyperonymmetafor – det vill säga en övergripande metafor som de analyserade metaforerna kan härledas till). Enligt Lakoff, bottnar metaforer alltid i kultur.¹⁹⁹ Förekomsten av den här typen av metafor kan förklaras med en hög nivå av religiositet i Sovjetunionen och Ukraina i synnerhet. Trots många anti-religiösa kampanjer under Chrusjtjov och Brezjnev var antalet troende fortfarande högt. Shkarovsky i sin bok *Русская Православная Церковь в XX веке (Den rysk-ortodoxa kyrkan under 1900-talet)* tillhandahåller statistiska uppgifter som är baserade på officiella rapporter (det finns all anledning att tro att de inofficiella siffrorna var ännu högre, eftersom statistiken inte kunde ta hänsyn till de så kallade passiva troende): 1968 döptes enligt den

---

¹⁹⁴ *Українська Гельсінська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 51: Ми проголошуємо SOS із глибин соціального інферна, пекла беззаконня, якого ще не знала історія.

¹⁹⁵ *Українська Гельсінська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 47: Українська група Хельсінки стоїть перед загрозою цілковитого фізичного задушення.

¹⁹⁶ *Український правозахисний рух*, 54: були тими ясними променями серед кромішньої темряви.

¹⁹⁷ Bergström & Boréus, *Textens mening och makt*, 265.

¹⁹⁸ George Lakoff, *Metaphors We Live By* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), 152.

¹⁹⁹ Lakoff, *Metaphors We Live By*, 32.

ortodoxa traditionen 20 procent av alla nyfödda i Leningrad. Påskkvällen 1971 var landets kyrkor överfulla, särskilt i Kiev där mässan besöktes av 140–150 000 personer.²⁰⁰

UHG använde flitigt religiös terminologi i sina texter. I Memorandum I skrev författarna om hundratusentals “stormartyrer” som aldrig återvände från Sibirien. Stormartyrer (högdliga martyrer) tillsammans med helgon upptar bland de högsta graderna i de ortodoxa kyrkans hierarki. UHG kallade ukrainska dissidenter och sina medlemmar som hamnade i fängelser för ”martyrer”. I deklarationen stod det:

Idag har vårt folk ett stort antal martyrer som har straffats i fängelse i ett kvarts sekel eller mer. Det finns inte ett enda fängelse eller koncentrationsläger i Sovjetunionens stora vidder, där det inte finns några ukrainska patrioter bland de politiska fångarna.²⁰¹

Precis som kristna martyrer var redo att dö för sin tro under romerska rikets tid borde ukrainska patrioter förbereda sig mentalt och välkomna död i sovjetiska fängelser. I *Исторична доля України (Ukrainas historiska öde)* skrev författarna: ”Man skall inte vara rädd för straff och till och med döden för ett obefintligt brott, för ett sådant straff förhärmligar de bestraffade och visar åt tusentals människor bödlarnas sanna ansikte.”²⁰²

Att tala om döden i sovjetiska fängelser var inte en överdrift – två av UHG:s medlemmar, Vasyl Stus och Oleksa Tyhyj, dog medan de avtjänade sina fängelsestraff. En värdig död, tragisk som den var, framställdes som ett önskvärt sådant i UHG:s texter:

Alla dör, men vissa går i graven som fega nollor och förrädare medan andra - som trogna söner till sin nation. Vi föredrar att dö som de berömda kosackerna, som Taras [Sjevtjenko], Lesja [Ukrainka], Stenhuggaren [Ivan Franko] (ukrainska författare – min anm.) ...²⁰³

De citerade utdragen var inte enbart retoriska uttryck - UHG:s aktivister själva höll fast vid dessa åsikter. KGB:s rapporter om dissidenternas förhör som idag är digitaliserade och tillgängliga på nätet vittnar om UHG:s aktivisternas principiella position under de hårdaste förhören. Till exempel, i förhørsrapporten från 6 april 1977, beskrev KGB:s medarbetare hur de förgäves försökte ”ideologiskt avvärpa fanatiskt inställd” Mykola Rudenko, UHG:s

---

²⁰⁰ Михаил Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке* (Moskva: Вече, 2010), 54–56.

²⁰¹ *Українська Гельсінська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 32. Сьогодні наш народ має цілу низку героїв-мучеників, що чверть століття і більше каралися в ув'язненні. Нема в'язниці, концтабору на безмежних просторах СРСР, де б серед політичних в'язнів не було українських патріотів.

²⁰² *Український правозахисний рух*, 49–59. Не боятися кари і навіть смерти за неіснуючий злочин, бо така кара звеличує покараного і показує тисячам і мільйонам людей правдиве лице катів.

²⁰³ *Український правозахисний рух*, 21. Всі вмирають, але одні вмирають, як нікчеми, боягузи, зрадники, а інші – як вірні сини матері нації. Ми воліємо вмерти, як вмирали славетні лицарі Січі Запорізької, як вмирали Тарас, Леся, Каменяр ...

ledare. Efter ett långt förhör lär Rudenko ha sagt att ”ifall han nu släpptes ur fängelset skulle han fortsätta, men ännu mer aktivt, kampen för mänskliga rättigheter i Sovjetunionen”.²⁰⁴

Bibliska motiv återfinns i hur gruppen beskriver MR-kampen: ”För den som, liksom oss, kommer att välja att tjäna sitt folk, kan [vistelse i] koncentrationsläger, fängelse, exil i Sibirien vara hans/ hennes törnekrona.”²⁰⁵ I UHG: s texter återkommer allusioner till Jesus. I Memorandum III skrev UHG att den katolske aktivisten Josef Terelja förkroppsligade dagens ukrainare och är ” *Korsfäst förespråkare av mänsklig värdighet*” (*розін'ятуї на хресті поборник людскої гідності*). I det sammanhanhet påträffas ordet *offra* ofta i UHG: s texter. Till exempel stod det i Memorandum V: (*Dissidenterna*) *ställdes de nationella intressena över sina egna och medvetet offrade sig själva*.²⁰⁶ Därutöver jämförde Bohdan Rebryk MR-deklarationen med evangeliet:

Idag, när den universella deklarationen om de mänskliga rättigheterna blev Evangeliet i denna värld, kommer det ukrainska folket att gå sin egen väg, tillsammans med hela mänskligheten till ett gemensamt mål.²⁰⁷

Utifrån exemplen ovan kan jag dra slutsats om att UHG lånade lexikon och gestalter från kristendomen. Detta gjordes för att skapa trovärdiga och gripande bilder, mobilisera sympatisörer och framförallt införliva den moraliska aspekten i kampen mot sovjetiska myndigheter.

En annan metafor som UHG flitigt vände sig till var SOVJETUNIONEN – NAZITYSKLAND. Användning av denna metafor i UHG: s texter berodde dels på att narrativet om stora fosterländska kriget var grundläggande i sovjetisk propaganda, dels på att denna metafor kunde ”kännas igen” både i Sovjet och i väst. Med andra ord ville UHG få *frame resonance* som syftade på aktivisternas förmåga att på ett kreativt sätt bearbeta och ompaketera råa uppgifter om MR-övergrepp så att dessa i övrigt intet sägande fakta fick förståelse och reaktioner hos allmänheten.²⁰⁸

Enligt Sakwa användes stora fosterländska kriget för att legitimera den sovjetiska regeringen.²⁰⁹ Ett sätt att underminera Sovjetunionens internationella prestige och framhäva

---

²⁰⁴ Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР Федорчука В.В. на адресу першого секретаря ЦК КПУ Щербицького В.В. щодо результатів слідства по кримінальній справі на Руденка і Тихого з копіями меморандумів № 9 і 10 у додатку, hämtat 07.05.2021, <http://avr.org.ua/viewDoc/25035>.

²⁰⁵ *Український правозахисний рух*, 49–59. Терновим вінцем для того, хто, так само як ми, піде служити своєму народові, може бути концлагер, тюрма, заслання у Сибір.

²⁰⁶ *Український правозахисний рух*, 26. що загальнонародні інтереси поставили вище власних і свідомо принесли себе в жертву.

²⁰⁷ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 563. *Сьогодні, коли Деклація прав людини стала Євангелієм світу цього, український народ стане на власний шлях і піде своєю дорогою.*

²⁰⁸ Keck & Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, 17.

²⁰⁹ Sakwa, *Soviet Politics in Perspective*, 277.

dess parastatus var därför att dra paralleller mellan Sovjetunionen och Nazityskland. Till exempel, redan i Memorandum I använde författarna ordet "koncentrationsläger" 11 gånger när de beskrev sovjetiska fångelser. Ordet "koncentrationsläger" var inte en vederhäftig benämning på fångelse i Sovjetunionen. Ordet framkallade tydliga associationer med nazistiska koncentrationsläger som Auschwitz eller Treblinka.

Att jämföra Sovjetunionen med Nazityskland blev ett för UHG vanligt retoriskt verktyg, här är ett utdrag från Stefaniya Shabaturas, UHG: s medlems, brev:

Fascism is not only the physical destruction of people in the ovens of Auschwitz. Fascism is also the hatred of people of different opinions, different national and religious convictions [...] Here (I fångelset – min anm.) fascist methods are used against people of creative work. [...] Yes, that is fascism. And I can attest to that on the basis of all the abuses that I endured during my five years in a Soviet concentration camp.²¹⁰

Den här typen av argumentation kan härledas till den sovjetiska antifascismen. Enligt Rabinbach var antifascismen ett betydande fenomen i Östeuropa och i Sovjetunionen. Rabinbach framhåller att antifascismen kom att bli en grundmyt för nyskapade folkrepubliker runt om i Östeuropa. Även i Sovjetunionen blev antifascismen inbäddad i den kommunistiska ideologin efter andra världskriget. Enligt den officiella propagandan var världen symboliskt indelad i två krigande läger vilket metaforiskt återspeglades i byggande av Berlinmuren 1961, även kallad *Antifaschistischer Schutzwall* (antifascistisk skyddsvall).²¹¹

Alexander Vinnikov menar att i sovjetisk propaganda användes ordet fascismen synonymt med absolut ondska. Den sovjetiska antifascismens mål var att konsolidera sovjetiska medborgare mot en gemensam fiende och rättfärdiga eventuella människooffer i kampen mot den. Vinnikov framhåller dock att antifascismen i Sovjetunionen var ett ytligt fenomen och inte innehöll förnekande av fascismens väsentligheter. Istället beskrevs fascismen som en variant av "det sista stadiet av kapitalismen". Till syvende och sist reducerades termen fascist till ett politiskt pejorativ, det vill säga att alla motståndare/ kritiker av det sovjetiska systemet stämplades som fascister. Bland dissidenterna grodde däremot uppfattningen att fascismen och kommunismen hade många likheter vilket länge saknade en teoretisk underbyggnad i och med att Hanna Arendts verk inte var tillgängliga i

---

²¹⁰ Nina Strokata (ed.), *Ukrainian Women in the Soviet Union, Documented persecution* (Baltimore-Toronto: Smolenskyp, 1980), 26.

²¹¹ Anson Rabinbach, "Antifascism" i *Europe since 1914. Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction. Vol. I: Abortion to Chernobyl*, eds. John M. Merriman and Jay Winter (Detroit: Charles Scribner's Sons/Thomson Gale, 2006), 106–113.

Sovjetunionen.²¹² Citatet ur Shabaturas brev är intressant eftersom författaren utnyttjade den antifascistiska retoriken och samtidigt avslöjade den bland dissidenterna spridda idén om att fascismen och kommunismen var två nära besläktade totalitära regimer.

Samma logik återfanns i Memorandum VI där författarna menade att sovjetiska ledare skulle ställas inför rätta på samma sätt som Nazitysklands om de fortsatte med sin repressiva politik, ”nu är det omöjligt att kväsa MR-kämparna i sitt land, eftersom Nürnberg fortfarande finns vid historiens horisont och hotar potentiella tyranner.”²¹³ Nürnbergrättegångarna som en slutlig seger över fascism var en grundläggande del av den sovjetiska antifascistiska retoriken. I sitt öppna brev skrev Berdnyk därutöver om att statens repressioner tog landet tillbaka till ”*mörka tider av Berija och Hitler*”. Härmed sattes likhetstecken mellan Sovjet och Tyskland.

Metaforen LIVET I SOVJET – LIVET I OFRIHET påträffas ofta i UHG: s texter. Livegenskap som till sina former liknade atlantiskt slaveri var vida utbrett i Östeuropa och avskaffades i Ryssland (och i dess provins Ukraina eller Lillryssland) först 1861. 1800-tals ukrainskspråkiga författare, däribland av UHG flitigt citerade Sjevtjenko och Ivan Franko, likställde och fördömde livegenskap och Rysslands assimileringspolitik. Eftersom UHG påstod att Sovjetunion var Tsarrysslands arvtagare var det bara logiskt att de fortsatte bruka samma liknelse, men den här gången rent metaforiskt. Därmed skapades en kontinuitet mellan 1800-talets ukrainska intellektuella och dissidenterna.

Ivan Kandyba skrev i sitt öppna brev att Sovjetunionen var ”ett enda stort fängelse” och livet i frihet inte skiljde sig från det i fångenskap. En fånge i ett vanligt sovjetiskt fängelse hade fler rättigheter än sovjetisk medborgare, enligt Kandyba.²¹⁴ Volodymyr Sitjko framhöll i sitt försvarstal:

Jag förklarar att jag varken är slav eller sovjetisk medborgare, och ni har ingen rätt att döma mig, för enligt Helsingforslutakten har alla människor rätt att välja sitt medborgarskap och det land de vill bo i.²¹⁵

Semen Gluzman, sovjetisk-ukrainsk psykiatriker och dissident, beskrev i artikeln *Fear of freedom: psychological decompensation or existentialist phenomenon?* ur ett psykiatriskt

---

²¹² Александр Винников, ”Эволюция антифашистского движения в России: от советского антифашизма к интеллектуальному и гуманитарному антифашизму,” *Антропологический форум* 14 (2011): 311–312.

²¹³ *Український правозахисний рух*, 105. Тепер не можна безкарно душити борців за Право в будь-якій країні, бо на горизонті історії досі вирисовується Нюрнберг, грізно перестерігаючи потенціальних тиранів.

²¹⁴ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 340.

²¹⁵ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали*, 700. Заявляю, що я не раб, і не радянський громадянин, і судити мене не маєте права, бо згідно прикінцевого акту Гельсінкських угод, кожна людина має право вибирати собі громадянство і країну, в якій хоче жити.

perspektiv varför de sovjetiska dissidenterna (framförallt ukrainska och baltiska nationalisterna) upplevde livet i det sovjetiska samhället som ett enda fängelse. Enligt Gluzman, fanns det i fängelset ett hälsosamt psykologiskt klimat eftersom där gällde det regler som bottnade i moral och andlighet. Samhället utanför fängelset var däremot byggt på motsatta värderingar. Det ”fria” livet utanför fängelset kännetecknades därför av en ytterst liten grad av inre frihet och avsaknad av möjligheter till att försvara sin integritet från myndigheternas övergrepp. Av denna anledning upplevdes livet i ”det fria” Sovjet som livet i ofrihet.²¹⁶ Det är inte minst därför som Svitlitjnaja skrev efter frigivningen: ”Jag är fri nu, ”fri som en hund i koppel.”²¹⁷ UHG anklagade sovjetmakten för att ha skapat och vidmakthållit ”slaveriet”:

Ständiga repressioner och rädsla fjättrade folkets vilja, och rättsmedvetenheten reducerades till slavnivån.²¹⁸

UHG: medlemmar beskrevs däremot som ”ledare av andlig frigörelse” (*лідерів духовного розкріпачення*). Denna metafor var ämnad för både inhemska och utländska mottagare. Genom att utmåla livet i Sovjet som ofrihet antydde UHG den tidigare diskuterade kopplingen mellan Tsarryssland och Sovjet. På det sättet framstod Sovjet som ett primitivt slavsamhälle och därmed diskrediterades sovjetisk propaganda om ”ett lyckligt Sovjet”.²¹⁹

5.3. Sammanfattning

I sina texter använde UHG ett expressivt språk med ett överflöd av värdeladdade ord. En tydlig dikotomi kunde urskiljas i texterna: dissidenterna – sovjetmakten. Dissidenterna beskrevs som en ny konstruktiv och moraliskt överlägsen kraft. Sovjetmakten framställdes genomgående i negativt ljus med hjälp av pejorativa epitet och liknelser. Utöver detta identifierade jag tre grundläggande metaforer som återkommer i UHG: s texter. De valda metaforer och epitet som UHG brukade i sina texter härstammade från ukrainsk/sovjetisk kultur och historia.

---

²¹⁶ Semen Gluzman, “Fear of freedom: psychological decompensation or existentialist phenomenon?” *The American Journal of Psychiatry* 139 (1982: 1): 57–61.

²¹⁷ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали, 197*. Я тепер на волі, «на такій волі, як собака на прив’язі», а може й гірше, бо нашійник – то ще не зашморг

²¹⁸ *Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали, 23*. Постійні репресії і страх скували його волю, а правосвідомість довели до рабського рівня.

²¹⁹ I en senare intervju berättade Josef Zissels om att UHG: s mål var att motarbeta Sovjets propaganda: [Sovjet] kollapsade, men inte tack vare våra ansträngningar, utan av sig självt. Vi bidrog lite grann till detta, men, ännu viktigare, lyckades vi sticka hål på den myt som fanns i världen, särskilt bland vänsterrörelserna - myten om ett lyckligt Sovjet [...]: alla våra tal, alla dokument vittnade om att Sovjetunionen var ett absolut olyckligt land. Josef Zissels intervju, hämtat 5.5.2021: <http://vaadua.org/news/i-zisels-ya-rassmatrivayu-evreyskuyu-zhizn-kak-sushchestvennyuyu-chast-grazhdanskogo-obshchestva>.

Med hjälp av noga valda språkliga uttryck och metaforer ville UHG förmedla en alternativ helhetsbild av den rådande situationen i Ukraina. Om jag använder ett metaforiskt språk var de analyserade uttrycken och metaforerna kött och blod av den alternativa diskursen.

För att vända uppmärksamhet mot MR-problematik i Ukraina behövde UHG ett levande, kontrastfullt och emotionsväckande språk. Jag anser att UHG lyckades med denna uppgift och inte minst därför väckte starka motreaktioner bland de sovjetiska makthavarna.

6. Sammanfattning och avslutande diskussion

Den 1 augusti 1975 avslutades Europeiska säkerhetskonferensen med undertecknandet av Helsingforslutakten. Dokumentet signerades av ledarna av Sovjetunionen, USA, Kanada och 32 europeiska stater. Helsingforsavtalets bestämmelser bevarade politiskt status quo i Östeuropa och underlättade ekonomiskt samarbete mellan Öst- och Västeuropa. Utöver detta förpliktade sig representanterna för 35 länder att respektera mänskliga rättigheter.

Fördragsstaterna kom överens om att arrangera uppföljningskonferenser i Belgrad 1977 och i Madrid 1980 i syfte att kontrollera huruvida Helsingforsavtalet fick en avsedd tillämpning. Exakt hur efterlevnad av Helsingforsavtalet skulle kontrolleras specificerades dock inte i texten av det undertecknade dokumentet. För att fylla denna lucka bildade sovjetiska dissidenter så kallade Helsingforsgrupperna som ämnade kartlägga och informera om MR-övergrepp i Sovjetunionen. I maj 1976 grundade Orlov och Sharansky Moskvas Helsingforsgrupp och ett halvt år senare, den 7 november 1976, tillkom en liknande grupp i Kiev. Ukrainas Helsingforsgrupp som gruppen sedermera kom att kallas bestod av tio medlemmar. Från november 1976 till början av 1980 författade gruppens medlemmar ett stort antal memoranda, öppna brev, pamfletter och försvarstal. I dessa texter redogjorde författarna för MR-situationen i Ukraina och utsatte den sovjetiska ledningen för kritik. Dessa dokument är avhandlingens studieobjekt.

Utifrån de analyserade texterna framgår det att UHG:s författare operationaliserade Helsingforsavtalets humanitära del genom att konsekvent åberopa den som legitimerande källa för Ukrainas självbestämmanderätt. Författarnas argumentationslinje gick ut på att det fanns ett inneboende konceptuellt samband mellan nationella och mänskliga rättigheter. De menade nämligen att sovjetiska problem på MR-fältet härstammade från Stalins tid, då de flesta offren av repressioner hade varit ukrainare som anklagats för faktisk eller imaginär nationalism. Av denna anledning, menade UHG, var MR-efterlevnad i Ukraina omöjlig utan fungerande minoritetsrättigheter och i det långa loppet utan republikens självständighet.

I slutet av 1970-talet var den så kallade ukrainska frågan (det vill säga en uppsättning problem som präglade de rysk-ukrainska relationerna) fortfarande okänd i världen. Däremot fanns det ett stort antal MR-organisationer såväl i Nordamerika som i Europa som profilerade sig på MR-frågor i Sovjetunionen. Genom att operationalisera Helsingforsavtalets humanitära del och sätta likhetstecken mellan mänskliga och nationella rättigheter, kunde UHG nå ut med sina krav på Ukrainas självbestämmanderätt och kritik mot Sovjets assimileringspolitik till en betydligt bredare publik. Därtill strävade UHG:s författare efter att skapa opinion i

västvärlden för ett självständigt Ukraina. Enligt UHG, bottnade de rådande föreställningarna i bristande kunskaper om Ukraina, dess historia och folk som betraktades som en del av den ryska nationen.

Från och med januari 1977 hårdnade texternas tonläge eftersom gruppen utsattes för omfattande repressioner. Gruppen övergick från försök att föra dialog med myndigheterna till konfrontation. Under denna period började gruppen vända sig till den ukrainska publiken med uppmaningar om att göra fredligt motstånd mot myndigheternas diskriminerande politik. De vedertagna referenserna till Lenins texter och den sovjetiska konstitutionen förvann helt ur UHG: s texter. Helsingforsavtalet och den allmänna deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna blev den enda legitimerande källan. Min slutsats är att UHG utmanade den dominerande diskursen genom att ersätta Lenin, kommunistparti och kommunism med demokrati och mänskliga rättigheter som *master signifiers*. Detta visar att gruppen uttryckte en alternativ diskurs som vidare förstärktes med hjälp av historiska narrativ och gruppens ordval.

I UHG: s texter återkom tre historiska ämnen: Holodomor, andra världskriget och fördraget i Pereslavl. UHG framhöll att Holodomor var en artificiell svältkatastrof som arrangerades av Stalin i syfte att decimera den ukrainska nationen. Därtill framträdde en alternativ syn på stora fosterländska kriget i UHG: s texter. Enligt författarna, utsattes det ukrainska folket för oundärliga lidanden av både Stalins och Hitlers arméer. I detta avseende, fanns det ingen större skillnad mellan kommunism och fascism som båda två medförde stora människoförluster. Fördraget i Pereslavl som slöts 1654 mellan kosackerna och Tsarrysland omnämndes i UHG: s texter vid flera tillfällen. Den sovjetiska propagandan framställde denna historiska händelse i positivt ljus och placerade den i förgrunden av myten om rysk-ukrainsk vänskap. UHG vederlade myten och framhöll att fördraget i Pereslavl banade vägen för en ekonomisk och kulturell kolonisering av Ukraina.

Det sovjetiska samhället var i högsta grad beroende av politiska myter. Jag konkluderar att UHG försökte urholka den sovjetiska ideologin genom att utsätta för kritiken myter om stora fosterländska kriget och om rysk-ukrainsk vänskap. Utöver detta förvandlade UHG Holodomor som en historisk händelse till en antagonistisk etnisk myt som konsoliderade det ukrainska samhället och underblåste separatistiska känslor.

I UHG: s texter framträder ett emotionellt och uttrycksfullt språk. UHG gestaltas som en framtidsorienterad, ung och moraliskt överlägsen kraft. De sovjetiska myndigheterna och KGB framställs med hjälp av pejorativ som en åldrande, onaturlig och reformfientlig entitet. Denna bild förstärks med hjälp av följande metaforer: SOVJETUNIONEN –

NAZITYSKLAND, MÄNNISKORÄTTSKAMP – RELIGIÖS KAMP och LIVET I SOVJET – LIVET I OFRIHET.

Utöver forskningsfrågorna har jag fokuserat på att lyfta fram en alternativ diskurs i UHG: s texter. Med hjälp av begreppet alternativ diskurs har jag försökt ringa in en uppsättning idéer och narrativ om Ukrainas förflutna och framtid som stred mot de vedertagna normerna i det sovjetiska samhället. De idéer och narrativ som UHG uttryckte i sina texter strävade inte enbart efter att utmana den dominerande diskursen utan skapade en parallell konkurrerande världsbild med egna värderingar, historiskt minne, ordval och framtidsvisioner. Utifrån de analyserade texterna anser jag att min hypotes om att en alternativ diskurs framträdde i UHG: s texter har funnit sin bekräftelse.

Begreppet dominerande – alternativ diskurs fungerar som avhandlingens skelett och binder ihop tre analyskapitel. Därtill har jag tillämpat Keck och Sikkinks samt Sherlocks teoretiska ansatser för att placera gruppens texter i en större politisk och historisk kontext. De valda teorierna lämpade sig väl för att finna ingångar till mina forskningsfrågor.

Sammanfattningsvis kom jag fram till att UHG paketerade de idéer, myter och narrativ som cirkulerade inom skuggkulturen, den ocensurerade kulturen, in i en konsekvent alternativ diskurs i slutet av 1970-talet. Enligt UHG: s medlemmar handlade denna diskurs om ”att föreställa sig Ukraina utanför Ryssland”. När Mikhail Gorbatsjov kom till makten 1985 gav han start åt perestrojkan – ett kontroversiellt reformförsök som mynnade ut i Sovjets sammanbrott. Under denna period trädde de tidigare förföljda UHG: s medlemmar fram på den politiska arenan i Ukraina och erbjöd en alternativ politisk och kulturell meny. Den huvudsakliga slutsatsen av mitt arbete är att denna alternativa meny eller diskurs tillkom som ett resultat av att en grupp ukrainska dissidenter försökte kontrollera efterlevnad av Helsingforsavtalet. Helsingforsavtalet spelade således en avgörande historisk roll eftersom det lade grunden till demokratiseringen av det sovjetiska samhället. Helsingforsgrupperna blev ett i Sovjet första institutionaliserat försök att kritiskt granska de sovjetiska myndigheternas agerande. Uppföljningskonferenserna i Belgrad och Madrid var en effektiv plattform för sovjetiska olikänkande att framföra kritik mot sina myndigheter och därmed blottlägga ett brett spektrum av problem som präglade det sovjetiska samhällslivet: politisk psykiatri, avsaknad av yttrandefrihet, tvångsrussifiering, etnisk och rasistisk diskriminering och så vidare.

Med denna studie hoppas jag kasta nytt ljus över Helsingforsavtalets roll i Sovjets inrikespolitik. Förhoppningsvis kan avhandlingen även bidra till en mer nyanserad bild av den komplexa etniska dynamik som kännetecknade det sovjetiska samhället. En möjlig

fortsättning på detta arbete kunde vara att utvidga tidsramarna och undersöka hur den alternativa diskursen fann uttryck i offentliga debatter under perestrojkan.

Käll- och litteraturförteckning

Källmaterial:

Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали (Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983).

Український правозахисний рух, Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Упорядкував Осип Зінкевич (Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1978).

Forskningslitteratur:

Alexeyeva, Ludmilla. *Soviet dissent: contemporary movements for national, religious, and human rights*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1987.

Allen, Mike. *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2017.

Applebaum, Anne. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*. New York: Doubleday, 2017.

Bergström, Göran & Boréus, Kristina. *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. Lund: Studentlitteratur AB, 2012.

Bilinsky, Yaroslav & Parming, Tõnu. *The Helsinki Watch Committees in the Soviet republics: implications for Soviet nationality policy: final report to National Council for Soviet and East European Research*. Cambridge: National Council for Soviet and East European Research, 1980.

Bilinsky, Yaroslav, "Russian dissidents' and their attitudes toward the non-Russian Nations." *Nationalities Papers* 11 (1983: 2): 190–204.

Bociurkiw, Bohdan B., "Political Dissent in the Soviet Union". *Studies in Comparative Communism* 3 (1970: 2): 74–105.

Bring, Ove. *De mänskliga rättigheternas väg: genom historien och litteraturen*. Stockholm: Atlantis, 2011.

Bushkovitch, Paul. *A Concise History of Russia*. New York: Cambridge University Press, 2011. E-bok.

Cheng, Grace (ed.). *Nationalism and Human Rights: In Theory and Practice in the Middle East, Central Europe, and the Asia-Pacific*. New York: Palgrave Macmillan US, 2012.

Chernyshova, Natalya. *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. Abingdon: Routledge, 2013.

Cotey Morgan, Michael. *The final act: the Helsinki Accords and the transformation of the Cold War*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2018.

- Farmer, Kenneth C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era*. Dordrecht: Springer, 1980.
- Foucault, Michel. *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*. Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion, 1993.
- Foucault, Michel. *Sexualitetens historia: 1. Viljan att veta*. Södertälje: Gidlunds bokförlag, 1980.
- Gitelman, Zvi, "Nations, Republics and Commonwealth." Stephen White, Alex Pravda, Zvi Gitelman (eds.), *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics*, 122–147. London: Palgrave, 1992.
- Gluzman, Semen, "Fear of freedom: psychological decompensation or existentialist phenomenon?" *The American Journal of Psychiatry* 139 (1982: 1): 57–61.
- Keck, Margaret E. & Sikkink, Kathryn. *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.
- Kolakowski, Leszek. *Is God Happy?: Selected Essays*. New York: Basic Books, 2013.
- Krawchenko, Bohdan (ed.). *Ukraine after Shelest*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983.
- Lakoff, George. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Moyn, Samuel. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Harvard: Belknap Press, 2012.
- Oushakine, Serguei, "The Terrifying Mimicry of Samizdat." *Public Culture* 13 (2001: 2): 191–214.
- Rabinbach, Anson, "Antifascism." John M. Merriman & Jay Winter (eds.), *Europe since 1914. Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction. Vol. I: Abortion to Chernobyl*, 106–113. Detroit: Charles Scribner's Sons/Thomson Gale, 2006.
- Reddaway, Peter. *The Dissidents. A memoir of working with the resistance in Russia, 1960–1990*. Washington: Brookings Institution Press, 2020.
- Rigby, Tomas H., "Reconceptualising the Soviet System." Stephen White, Alex Pravda, Zvi Gitelman (eds.), *Developments in Soviet and Post-Soviet Politics*, 300–320. London: Palgrave, 1992.
- Rudnytsky, Ivan L. "The Soviet Ukraine in Historical Perspective". *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes* 14 (1972: 2): 235–250.
- Rudnytsky, Ivan L. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1987.
- Sakwa, Richard. *Soviet Politics in Perspective*. London: Routledge, 1998.

Sherlock, Tomas. *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia, Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Macmillan US, 2007.

Snyder, Sarah B. *Human Rights Activism and the End of the Cold War, A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Solchanyk, Roman, "Russian Language and Soviet Politics." *Soviet Studies* 34 (1982: 1): 23–42.

Strokata, Nina (ed.). *Ukrainian Women in the Soviet Union, Documented persecution*. Baltimore-Toronto: Smoloskyp, 1980.

Szporluk, Roman. *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford: Hoover Institution Press, 2000.

Tall, Emily, "Camus in the Soviet Union: Some Recent Emigrés Speak." *Comparative Literature Studies* 16 (1979: 3): 237–249.

Terdiman, Richard. *Discourse/Counter-Discourse: The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth Century France*. London: Cornell University Press, 1985.

Tumarkin, Nina, "The Great Patriotic War as myth and memory". *European Review* 11 (2003: 4), 595–611.

van Dijk, Teun A. *Political linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 1998.

Ventsel, Andreas, "The Role of Political Rhetoric in the Development of Soviet Totalitarian Language". *Russian Journal of Communication* 2 (2009:1–2): 9–25.

Winther Jörgensen, Marianne & Phillips, Louise. *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur AB, 2000.

Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005.

Zhuk, Sergei. *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 2010.

Zisserman-Brodsky, Dina. *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union, Samizdat, Deprivation and the Rise of Ethnic Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Алексеева, Людмила. *История инакомыслия в СССР: новейший период*. Вильнюс–Москва: Вестъ. 1992.

Бажан, Олег & Данилюк, Юрій. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край, 2000.

Винников, Александр, "Эволюция антифашистского движения в России: от советского антифашизма к интеллектуальному и гуманитарному антифашизму". *Антропологический форум* 14 (2011): 310 – 320.

Захаров, Борис. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 2003.

Каппелер, Андреас, "Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії". *Київська старовина* 5 (2001): 8–20.

Касьянов, Георгий, "Голодомор и строительство нации". *Pro et Contra* 13 (2009: 5): 24–42.

Касьянов, Георгій. *Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ: Либідь, 1995.

Легасова, Любовь, "Загороджувальні загони". Валерій Смолій (ред.), *Енциклопедія історії України, Т. 3*. Київ : Наукова думка, 2005.

Макаров, Алексей (ред.). *Власть и диссиденты, из документов КГБ и ЦК КПСС*. Москва: Московская Хельсинкская группа, 2006.

Масненко, Виталий. "Мифологема "братских народов" как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии". *Studia Historica Gedanensia* 9 (2018: 4): 183-207.

Сімків, Олег. "Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976–1985 рр.)". *Український визвольний рух* (2013: 18): 228–251.

Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь в XX веке*. Москва: Вече, 2010.

Шубин, Александр. *Диссиденты, неформалы и свобода в СССР*. Москва: Вече, 2008.

Яремчук, Віталій. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. Острого: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009.

Elektroniska resurser:

Sakharov, Andrei. "Text of Sakharov Letter to Carter on Human Rights". *The New York Times*, hämtat 07.05.2021. <https://www.nytimes.com/1977/01/29/archives/text-of-sakharov-letter-to-carter-on-human-rights.html>.

Skorobogatov, Yana. "Our Friend Angela", *The Drift*, hämtat 07.05.2021, <https://www.thedriftmag.com/our-friend-angela/>.

Solzhenitsyn, Alexandr. "Nobel Lecture", hämtat 07.05.2021.

<https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1970/solzhenitsyn/lecture/>.

Zissels, Josef. "Intervju", hämtat 07.05.2021, <http://vaadua.org/news/i-zisels-ya-rassmatrivayu-evreyskuyu-zhizn-kak-sushchestvennyuyu-chast-grazhdanskogo-obshchestva>

Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР Федорчука В.В. на адресу першого секретаря ЦК КПУ Щербицького В.В. щодо результатів слідства по кримінальній справі на Руденка і Тихого з копіями меморандумів № 9 і 10 у додатку, hämtat 07.05.2021, <http://avr.org.ua/viewDoc/25035>.

Зінкевич, Осип. "Комітет гельсінських гарантій для України", hämtat 07.05.2021, <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162537237>.

Игрунов, Вячеслав. "Речь В.В. Игрунова на Международной научной конференции "Диссидентское Движение в СССР 1950-е – 1980-е", hämtat 07.05.2021, http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-dissid/smysl/articl_diss/vchk-vin-dissid-dem_mov-speech_92.html.

Лук'яненко, Левко. Життєпис, hämtat 07.05.2021, <http://exlibris.org.ua/lukjanenko/r01.html>.

Меморандум №3 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод про переслідування християнина-католика Йосипа Терелі від 22 січня 1977 року, hämtat 07.05.2021, <http://195.80.141.248/viewDoc/27581?locale=en>.